

6 Víra a církev

Nešetřil nadávkami na arcibiskupa lyonského, že vzal lodníkům jejich patrona sv. Mikuláše a zakázal jim poutě. Řekl, že teď už nemají nikoho, ke komu by se modlili. Je tu jistě bon Dieu a po něm, jak dobře ví, Panna Maria, ale přece to je tuze špatná věc, vzít lodníkům jejich svatého. Arcibiskup by to nebyl býval udělal, kdyby tím něco nesledoval. Od té doby, co vyhnali jezuity, zůstali chudáci dočista bez vzdělání. Nikdo se nechce namáhat s jejich vzděláváním. Ostatní církevní řády jenom jedí, pijí, a jinak nedělají nic.

(Záznam rozhovoru s lodníkem na Rhône z roku 1776)

V prosinci roku 1789 prohlásil rakouský kancléř hrabě Kaunic před francouzským vyslancem, že není pravda, říká-li se, že není nic nového pod sluncem, protože bezbožnost některých lidí nezná obdoby. Zběžnému pozorovateli se dnes osmnácté století asi nejeví jako zvláště náboženský věk. Nejčastěji se vzpomínají výsměšná skepse spisovatelů jako Voltaire nebo pochybnosti intelektuálů a učenců jako Hume. Odpor k „entuziasmu“ či horlivosti, ať v pověrečné, metodistické či jiné podobě, byl u vzdělaných lidí, tíhnoucích ke střední cestě silný. Městské stavitelství osmnáctého století se našim očím zpravidla nepřipomíná kaplemi a malíři této doby nejsou vzpomínáni pro svá náboženská díla. Zbožnost se většinou považuje za něco, co náleží vzdálenější minulosti. V osmnáctém století spatřujeme století rostoucí tolerance. Roku 1773 byl za dramatických okolností vyhnán řád jezuitů, tak významně se podílející na protireformaci či katolické reformaci. Osmnácté století se pokládá za dobu osvícenství a osvícenství za sekulární hnutí. Má se za to, že víra se opírala o hluboce zakořeněný konzervatismus a náboženskou horlivost.

Ve většině odborných prací na takové názory nenarazíme, přesto jsou stále velmi rozšířené. A jsou tu i opravdové metodologické a definiční problémy. Jaká byla kvalita náboženské zkušenosti nižších vrstev, jaké byly zdroje a hloubka jejich víry? Je to skutečně problém, jak tomu nasvědčuje nemalá pozornost věnovaná v nedávné době tezi, že druhá polovina století byla svědkem dechristianizace značné části obyvatelstva určitých oblastí, zvláště některých francouzských regionů. Tento vývoj se spojoval s údajnou desakralizací monarchie, a tak byl vykreslen ideologický svět, v němž vztah vzájemné opory mezi trůnem a oltářem pozbyl na významu a síle. Na ploše jedné kapitoly můžeme načrtnout jen několik témat, jako je vitalita náboženství v osmnáctém věku, politický význam náboženských otázek a rozmach víry. Dechristianizací či ztrátou víry se vyznačovaly pouze určité skupiny.

Rozdělený kontinent

Pokud jde o oficiální náboženství jednotlivých států, změnilo se v letech 1700 až 1789 málo. Katolictví bylo oficiálním vyznáním na Iberském poloostrově, tedy ve Španělsku a Portugalsku, ve Francii, na území Itálie, v Polsku, v některých švýcarských kantonech a v určitých německých státech, zejména v Bavorsku, a konečně v habsburských dominiích, odhlédneme-li od komplikované situace v Sedmíhradsku a v Uhrách. Protestantismus byl státním náboženstvím ve zbytku západní, severní a střední Evropy, ačkoli se jednalo o různé jeho odnože: luteránství ve Skandinávii a velké části severního Německa, anglikánství v Anglii, Walesu a Irsku, kalvinismus ve Skotsku, ve Spojených provinciích, ve Švýcarsku a na některých německých územích.

V Rusku měla dominantní postavení pravoslavná církev, na Balkáně byl oficiálním náboženstvím islám. Toto rozdělení živilo v průběhu století některé náboženské konflikty a soupeřícím státům se dostávalo podpory znesvářených církví. Náboženství sloužilo jako prostředek definování a prověřování loajality. Současníci si spojitosti mezi náboženstvími a jistými formami vlády uvědomovali. Mnohé konflikty tohoto období se zrodily z konfesionálního zápalu a církve nabízely jak podporu, tak nezanedbatelnou finanční pomoc. Toto platí o základním náboženském

rozdělení Evropy, jímž se odlišovalo křesťanství od islámu. V myšlenkovém světě islámu existovala říše tureckého vladařského rodu Osmanů hlavně proto, aby plnila boží vůli na zemi šířením islámu a zachováním moci a vážnosti božího stínu na zemi. Klerikální opozice proti sultánovi Ibrahimovi ve dvacátých letech, jež pomohla rozdmýchat istanbulske nepokoje v roce 1730, povstala především ze sultánovy neschopnosti plnit toto svaté poslání, zvláště v souvislosti se smlouvou s Ruskem z roku 1724 a válkou s muslimskými Peršany.

Podobné postoje byly zastoupeny také v křesťanském světě, především v rámci katolické víry. Inspirací jim byly odpustky, neboli prominutí trestu v posmrtném životě, spojené se záslužnými činy na tomto světě. Když se Španělé v roce 1732 zmocnili Oranu, hlásil britský vyslanec: „Stěží by se našel Španěl, který by v koutku duše nepomýšlel na vlastní spásu díky záslužným činům v tomto dobývání.“ Po celé Evropě posilovala náboženskou nenávist líčení zvěrstev a lidé byli současně burcováni, aby trpěli ve jménu božím. Obdobou válečných zpráv, jako například té ve Vienna Gazette z 29. prosince 1759, jež obsahuje popis pruských nepřístojností v jednom českém klášteře včetně zneuctění oltářů, obrazů, křížů a hostie, byla v dobách míru soustavná indoktrinace náboženskými pověrami a nenávistí. Když lord Nuneham navštívil roku 1754 Remeš, vyslechl kázání, „končící výčtem herezí ve Velké Británii, v němž jsme my nebožáci byli ohavně ostouzeni a tupeni.“ Nehledě na přesvědčení některých intelektuálů v budoucnosti, lidé v Evropě osmnáctého století žili stále minulostí. Jejich kolektivní paměť byla pamětí reformační a protireformační Evropy: války, rebelie, hromadné vraždy a spiknutí, v minulosti i nyní vysvětlované náboženským pojmoslovím. Výklad minulosti nabízel skupinovou identitu a zároveň varování. Ostražitost byla nezbytností pro švýcarského rolníka jakéhokoli vyznání, jakož i pro vladaře. Křesťanství, islám i judaismus, tři evropská náboženství této epochy, byla historickými náboženstvími a jejich vyznavači se ohlíželi nazpět do vzdálené i nedávné minulosti.

Náboženský antagonismus byl tím nebezpečnější, že Evropa se neskládala z konfesně jednotných států. V mnohých státech žily jinověrecké komunity nebo z nich místní měli strach, případně si pamatovaly strach, který z nich měli dříve. Netrápili se jím Turci na Balkáně, pěstující v omezené míře přechod k islámu. Všude jinde bylo napětí výraznější. Balkán nebyl jedinou oblastí, kde náboženství či církev většiny obyvatelstva nebyla státní resp. nejvíce privilegovanou církví. V Irsku a v jižních oblastech Spojených provincií byla většina obyvatel katolická, v Moreji (řeckém území na Peloponésském poloostrově), ovládané v letech 1699-1718 Benátkami, ortodoxní. V Prusku žili převážně luteráni, jejich vládcí však byli kalvinisté. Ve východním Polsku a západním Rusku měli silné postavení uniaté, odnož pravoslavné církve, která uznávala autoritu papeže.

Jinověrecké menšiny mohly být důležité kdekoli: episkopalisté a katolíci ve Skotsku, katolíci a nonkonformisté v Anglii, protestanti všude v habsburských zemích, v Polsku a ve Francii (hugenoti). V Irsku hrozily jak katolíkům, tak převážně presbyteriánským nonkonformistům hrdelní tresty; oficiální církev byla sama o sobě menšinovou.

Byly tu tři velké zóny, v nichž se nacházelo málo příslušníků menšinových komunit. Jedna byla katolická: na Iberském poloostrově a v Itálii zaznamenal protestantismus minimální ohlas a byl z velké části vymýcen v průběhu katolické reformace šestnáctého století. Ani v osmnáctém století protestantismus v této oblasti příliš nepostoupil. Janovské hugenoty vyhnali v roce 1747, toskánskou obchodní politiku sice nadále ovládali protestanti z Livorna, byli však neoblíbeni. Hlavními jinověreckými komunitami v této oblasti byli cizí obchodníci, například anglikáni v Lisabonu, a židé usazení v ghettech několika velkých italských měst, zvláště Říma a Benátek.

Na Iberském poloostrově byl údajný kryptojudaismus hlavním terčem inkvizice. Židé byli vyhnáni, ale církev pochybovala o pravověrnosti konvertitů, takzvaných nových křesťanů. Aktivita inkvizice na tomto poli v průběhu století klesala: v letech 1734-1743 bylo v důsledku působení portugalské inkvizice popraveno padesát jedna lidí, v letech 1750-1759 osmnáct. V roce 1761 jsme svědky posledního případu absolutního trestu v Portugalsku, v roce 1768 bylo zrušeno dělení na staré a nové křesťany. Inkvizice se neobracela jenom proti údajnému judaismu, ale také proti

protestantismu a tajným muslimům. Ve španělské Granadě bylo ve dvacátých letech 18. století odsouzeno za příslušnost k této komunitě dvě stě padesát lidí. Leč Filip V. španělské inkvizici nepomohl v jejích finančních potížích a od poloviny století se tato instituce čím dál více jevila jako nadbytečná.

Chování k jinověrcům v iberských zemích se nápadně lišilo od chování k židům na mnoha italských územích. V papežských enklávách Avignonu a hrabství Venaissin v jižní Francii židé obývali čtyři ghetta. Ačkoli byli označeni a ponižováni nošením žlutých klobouků a povinnou účastí na křesťanských kázáních - v době, kdy přinejmenším v liturgickém období půstu se zdůrazňovala vina židů na smrti Krista úřady s nimi na poměry v katolické Evropě zacházely rozumně. Stejně jako mnohým tolerovaným menšinám v Evropě, například židům v Polsku či protestantům v Sedmihradsku, se jim dostávalo autonomie v duchu korporativistické ideologie a praxe tohoto věku. V papežském Avignonu fungoval židovský systém chudinské podpory a vlastních daní. Patrné byly i známky rostoucí prosperity židovského obyvatelstva. Ta však, jak se zdá, podněcovala růst nepřátelských nálad v lidových vrstvách. Následkem bylo přísněji vynucované uzavírání do ghatt a následně emigrace. Navzdory právním omezením a obecně rozšířeným předsudkům se však židům dařilo dosahovat určité míry prosperity. Sefardští židé v Gaskoňsku na tom byli o poznání lépe než askenázští židé ve východní Francii.

Druhá zóna s malým počtem jinověrců byla přísně luteránská: Skandinávie a Braniborsko. Ve Švédsku byl klérus voleným stavem na sněmu, všichni klerikové s beneficiem měli volební hlas. Byli nesmlouvavě ortodoxní. Šokovalo je vyjednávání vládnoucí Strany klobouků s Turky v závěru 30. let a málo jim nakloněný Fridrich II. Veliký o nich tvrdil, že žijí v desátém století. Švédský shromažďovací zákon byl přijat jako kontrolní opatření proti vzrůstající heterodoxii, zvláště protestantskému hnutí pietismu. V prvním bodě švédské ústavy z roku 1772 se pravilo: „Náboženská jednota a pravá zbožnost je nejbezpečnější základnou práva dbalé, svorné a pevné vlády.“ Každý švédský pluk měl pastora a kaplany, před bitvou se zpívaly duchovní hymny. Až do roku 1781 neměli zahraniční křesťané neluteránského vyznání právo stavět si ve Švédsku kostely a konat bohoslužby podle svého ritu. Poté jenom pod podmínkou, že se nebudou snažit získávat nové stoupence. Židé se nesměli legálně usazovat a stavět si synagogy až do roku 1782.

Třetí zónou bylo střední Rusko. V dobytých oblastech žily významné menšiny: protestanti v pobaltských provinciích, uniaté a židé na Ukrajině a na bývalých polských územích, muslimové u jižní hranice, animisté na Sibiři. Když Petr I. dobyl Livonsko, Estonsko a Finsko, zaručil se za zachování luteránství jako oficiálního náboženství, ovšem postavení pravoslaví bylo také chráněno.

Pravoslaví převládalo v celém Rusku. Petr I. sice uzákonil v roce 1702 všeobecnou náboženskou toleranci, ve skutečnosti platnou pouze pro křesťany, ale zakázal přestupování k jiné než pravoslavné víře. Tento zákaz byl zopakován v roce 1735. Uzavírat smíšená manželství s katolíky úřady povolily v roce 1721, ale jenom pod podmínkou, že nedojde ke konverzi pravoslavného partnera a děti budou vychovávány v duchu pravoslaví. Nařízení z roku 1727 o vyhnání židů z Ruska se nakonec neuskutečnilo, ale další podobné z roku 1742, nazývající židy hanlivě „nepřátelé Kristovi“, mělo výraznější dopad. V roce 1738 byl v Petrohradu zaživa upálen jeden žid spolu s křesťanem, kterého obrátil na svoji víru.

Tuto relativně homogenní křesťanskou zónu vnitřně rozpolcovalo schizma. V důsledku disputací o teologii a víceméně okrajových otázkách ritu, jako je význam křížování, se autority pravoslavné církve a jejich carští ochránci museli od pozdního sedmnáctého století vyrovnávat s nejednotnou, ale významnou skupinou starověrců. Ti byli považováni za odpůrce státu a vydávaly se proti nim dekrety, např. v roce 1730 a 1733.

Tyto tři relativně homogenní zóny nebyly prosty rozepří a paranoidních projevů. Mimo ně se navíc nacházela většina evropského území, kde se proti monopolistickým nárokům oficiálních církví stavěly významné menšiny, pokládané za hrozbu příslušným vyznáním víry. Tato situace vládla v habsburských državách, v Polsku, v římské říši, Švýcarsku, Británii, Spojených provinciích

a v menší míře ve Francii. Vestfálský mír, úmluva, jež znamenala konec třicetileté války, poslední velké náboženské války, zaručovala etablované postavení kalvinismu, luteránství a katolictví na jednotlivých územích říše, ale zároveň ponechávala bez ochrany protestanty v habsburských zemích. Mír nepřinesl náboženský smír. Náboženské napětí se těžko odhaduje a ještě hůře měří. Z hlediska násilností bylo v říši i kdekoli jinde málo sporů, které byly svou podstatou vyložené náboženské, neboť jedním ze základních rysů této konfrontace byla úloha náboženských rozdílů při vyjadřování široké škály tlaků. To bylo dáno důležitostí náboženství jako ohniska identity a způsobu vymezování sebe sama, provázaností náboženské příslušnosti s politickými, kulturními, sociálními i ekonomickými vztahy a hodnotami, a konečně významem náboženských poměrů jako základny širšího společenského uspořádání.

Sotva lze pochybovat, že jakkoli definované náboženské rozdíly souvisely s mnoha násilnými skutky. Odhlédneme-li od „oficiálních“ nepřátelství válčících územních celků, byl náboženský konflikt pravděpodobně nejdůležitější kategorií organizovaného násilí na většině evropského území tohoto období. Projevy nepřátelství namnoze směřovaly proti menšinám. Dokladem jsou útoky proti nonkonformistům v Anglii v letech 1710 a 1715, protikatolické bouře v Hamburku v roce 1719 a v Londýně v roce 1780 (tzv. Gordonovy bouře) a židovský pogrom na Korfu roku 1788. Nahromadění rozporů mohlo vést k náboženským střetům. Například znesvěcení jezuitské kaple v polské Toruni protestanty v roce 1724 a katolická odvěta způsobily mezinárodní krizi. Ne vždy byly rozepře tak násilné a dlouhodobé, ale náboženské rozdíly a identity tvořily běžnou součást mnohé celospolečenské krize.

Lidové bouře obrazy obecnou nevráživost, ale nebyly to její jediné projevy. Náboženské napětí lze těžko měřit, jeho typickým výrazem totiž nebylo násilí, jež by poutalo pozornost soudní a vojenské moci, ale předsudek v podobě klanových sňatků (endogamie), diskriminačních politických, sociálních, ekonomických či kulturních praktik a jedu zášti, strachu, slovního a fyzického napadání. V roce 1754 si francouzský vyslanec v Nizozemí stěžoval, že viděl v Amsterdamu plakát, který hlásal, že Francouzi hodlají vyslat vojsko, jež má napomoci katolickému povstání a zahubit všechny protestanty.

Náboženské menšiny držely při sobě nejen proto, aby mohly provozovat svoji víru, ale také v zájmu vlastní ochrany, profese a uchování si své identity. Endogamie je rovněž udržovala silné, a minority proto přísně zapovídaly smíšené sňatky. Zatímco v jednadvacátém století stojí náboženské skupiny všeobecně před problémem asimilace svých příslušníků v převážně sekularizovaných kulturách, ve století osmnáctém přicházela tato hrozba ze strany jiných náboženských skupin, zvláště oficiálních církví. Mnohé dramatické projevy náboženské obnovy měly kořeny ve strachu z asimilace. Vznikla také nová náboženská hnutí, jako byl pietismus a moravští bratři, která se snažila překonat rozkol v církvi. Konverze, pokud znamenala vystoupení z oficiální církve, byla zpravidla protizákonná a často s sebou nesla riziko vysokých trestů.

Náboženské skupiny musely hledět nejen na postoje a činy jiných skupin. Jejich postavení bylo právně vymezeno a ovlivňoval je přístup vlád k oficiálním církvím a jiným vyznáním. Evropa byla rozdělena na církevní státy, země, kde vláda bránila oficiální církev a církev kázala nauku o poslušnosti vladaři. Od vlády se očekávalo, že bude sloužit morálce, od státu, že si uchová a bude šířit náboženskou identitu. Z toho obvykle vznikaly problémy pro ty, kdo se odlišovali od oficiální církve. Korunovace byly náboženskými slavnostmi. Monarcha při korunovaci přísahal, že bude ochraňovat církev, a většinou, jako třeba ve Francii, že bude potírat herezi.

Ztotožnění církve a státu vedlo k tomu, že církev se konstituovala jako odnož vlády, i když v různých státech to mělo různou vnější podobu. Na rozdíl od světské správy měly aktivity oficiální církve širší dosah, protože její zástupci byli většinou přítomni v každé farnosti. Potřeba poskytovat duchovní péči dávala těmto církvím teritoriální strukturu a působnost, kterou světské úřady zpravidla postrádaly. Ačkoli byly církve po celé osmnácté století kritizovány, že soustřeďují své lidské i materiální zdroje ve městech, snažily se mít obsáhlé zastoupení na venkově. Naopak valná

většina světských vládních úředníků sídlila obvykle ve městech. Podobně jako jejich světské protějšky měly oficiální církve jako vládní systémy daleko k uniformitě a přání místního vládce plnily různou měrou. Všechny však fungovaly jako sféra patronátu, zdroj kapitálu, prostředek k šíření propagandy a ideologická opora. Hlavní církevní rádce Petra I., novgorodský patriarcha Feofan Prokopovič, se ve své Ruské čítance, katechismu napsaném roku 1720, tázal: „Co Bůh žádá v pátém přikázání? Prikazuje nám ctít a poslouchat naše rodiče. To značí i našeho panovníka, naše duchovní pastýře a státní úředníky, naše učitele, dobrodince a stařešiny.“ Kromě vštěpování poslušnosti měla oficiální církev vysvětlovat nová nařízení. Ruský farní klérus působil jako zástupce ústřední vlády. V roce 1720 dostali kněží nařízeno vyhlásit v kostelích všechny výnosy o nových daních. Takovéto využívání církve bylo běžné v celé Evropě, což naznačuje, že stát byl závislý na církvi jako na komunikačním prostředku a zprostředkovateli legitimacy. Josef II. žádal na kněžích, aby vyhledávali nařízení takového obsahu, jako byl zákaz nošení korzetů a připouštění selských klisen císařskými plemeníky. Nadto byl farní klérus v mnoha oblastech Evropy největším shromažďovatelem údajů pro úřední statistiky.

A tak byla pro vládce ochrana oficiálních církví nejenom povinností, ale také politickou nutností. Vládcové a ministři byli přesvědčeni o moci kněží nad lidem, a snažili se je ovládat a chránit. Jestliže tím vstupovali do sporu se zjevně neposlušnými laiky a kleriky těchto církví, museli si zároveň zjednat úctu a vážnost těch, kdo víru jenom předstírali, a sledovat počínání příslušníků jiných náboženských skupin. Oficiální církve určovaly pravidla morálky a církevní moc je spolu s mocí světskou hlásaly a prosazovaly.

Kdo nevyznával státní náboženství, nebyl automaticky považován za neloajálního. Avšak nehledě k míře loajality jinověrců se většina vládců snažila zvýhodňovat své oficiální církve. Kateřina II. financovala výstavbu kostelů na kozáckých územích, v pravoslavné církvi byl spatřován hlavní nástroj ideologického a politického vlivu. Marie Terezie nepovolila protestantům v Rakouském Nizozemí zastávat veřejné úřady, stavět si kostely a mít národní ministry, ale v roce 1760 uzákonila, že sedmihradští Rumuni se nemohou svobodně vzdát uniátské víry ve prospěch pravoslaví. Polská ústava z roku 1791, všeobecně považovaná za jeden z „nejpokrokovějších“ politických dokumentů oné doby, sice vyhlásila toleranci všem vyznáním, ale odpadnutí od katolictví se stále považovalo za těžký zločin a katolictví bylo potvrzeno jako státní náboženství.

Ochrana oficiálních církví s sebou obvykle nesla potlačování veřejné zbožnosti jiných skupin. Členové těchto skupin se navíc setkávali s omezováním svých politických práv a své způsobilosti zastávat úřady. Právní postavení protestantů ve Francii bylo chatrné, s výjimkou Alsaska, kde se luteráni těšili plným občanským právům zásluhou ujednání ze sedmnáctého století, jimiž se francouzští králové vzdali dohledu. Všude jinde byly veřejné úřady a zaměstnání související s právem, medicínou a porodnictvím protestantům uzavřeny. V oboru práva byli všichni Francouzi katolíky, jediným platným manželstvím bylo manželství katolické a děti z kalvinistických manželství platily za pancharty. Účast na bohoslužbě pod širým nebem mohla vést k uvěznění. Ačkoli se tyto zákony systematicky uplatňovaly jenom v letech 1724, 1745 a 1750-1752, postavení protestantů v jiných obdobích bylo nepředvídatelné a někdy nesmírně složité. Protestantismus jako politická síla byl ve Francii dávno zlomen, ale houževnatost víry byla výzvou, k níž se katolíci stavěli se sektářskou agresivitou. Každým rokem se konala procesí na oslavu vyhnání protestantů z Toulouse v roce 1562 a v čase válek tu ještě v roce 1745 panoval strach z protestantského povstání, stejně jako v okolí Montauban v roce 1761. Až od 60. let se de facto dodržovala tolerance v Cévennes. Na počátku předešlé dekády navrhl Ludvík XV. plán omezení protestantismu, jenž spočíval v podpoře sňatků a křtů v katolickém kostele a v posílání vojska proti těm, kdo by se odmítli podřídit. Od tohoto plánu se upustilo, když sedmiletá válka odčerpala vojenské prostředky.

Zdá se, že přes odpor velké části francouzského kněžstva vzrostla faktická tolerance ve Francii poté, co se výrazněji projevila politická nemohoucnost protestantů. Právní bastardizace kalvinistických dětí se zmírnila. Mnohé soudy nalezly kolem roku 1760 kličky, jak zabránit

katolickým dědicům z vedlejší linie přivlastnit si pozůstalosti vdov a dětí zemřelých kalvinistů. Navzdory stížnostem kněží dávali soudci na srozuměnou, že veřejné uznání sňatku v této době znamená, že jeho existenci není třeba potvrzovat žádným certifikátem. V Angers, kde protestantismu zasadilo hlubokou ránu odvolání ediktu nantského v roce 1685, tolerance v průběhu osmnáctého století vzrostla. Na druhou stranu milenaristické kamisardy z Cévennes a některé odpůrce Ludvíka XIV. jako Pierra Jurieu, jenž předpovídal konec katolicismu a druhý příchod Krista po roce 1710, vystřídali méně odbojní protestanti.

Diskuse uvnitř francouzské katolické církve i mezi kněžstvem a světskou vrchností měly větší politický obsah než diskuse s protestanty, a přitom také ovlivňovaly zacházení s protestanty. V roce 1765 prohlásil jansenistický kněz Louis Guidi, že jansenisté na rozdíl od jezuitů dávají přednost přesvědčování před donucováním. V některých kruzích začala být netolerance odpudivá a nemoderní zároveň. V roce 1767 zaznamenala senzační úspěch historická novela *Bélisaire*, odsuzující náboženské pronásledování, jejímž autorem byl Voltairův chránělec a přispěvatel Encyklopedie Jean Francoise Marmontel.

V roce 1770 parlament zastavil zpříšňování zákonů proti protestantským sňatkům, protože v protestantismu už neshledával nebezpečí pro občanskou společnost a identitu Francie. Stávající pasivní tolerance neokázale protestantské zbožnosti se čím dál výrazněji pojila s ochotou rozšířit občanská práva protestantů. V roce 1785 si William Bennet poznamenal v Bordeaux do svého deníku, že „protestanti jsou v jižních provinciích dosud početní a úřady to mlčky trpí, aniž je tolerují. Tu a tam pověsí starého kněze, jen aby ukázaly, že sledují jejich kroky, ale poslední dobou upustily i od této příliš krvelačné metody chlácholení bigotních katolíků“. Edikt o právech nekatolíků z roku 1787 osvobodil protestantské potomky od nutnosti katolického křtu jako podmínky legálního původu, ale mimo to zaručoval pouze svobodu svědomí. Protestantům bylo nadále výslovně upřeno organizovat se jako korporativní jednotka a dosáhnout právního postavení a vzdělání. Nesměli mít kostely, legální klérus, nesměli vykonávat některá zaměstnání. Na prahu revoluce nebyli francouzští protestanti emancipovaní a stále čelili široké opozici. Reformy z roku 1787 narazily na zvláště ostrou kritiku v Languedoku. Plná právní tolerance přišla až s revolucí: v roce 1790 dostali protestanti právo projevovat svou víru na veřejnosti.

Také v ostatních zemích bylo postavení jinověrců často chatrné. Zákoníky většinou povolovaly svobodu svědomí a soukromou zbožnost, ale omezovaly nebo zakazovaly veřejnou zbožnost, vzdělávání a politickou moc. V Anglii bylo málo úřadů otevřeno nonkonformistům a žádný katolíkům. Místo protestantského kulturního konsensu bylo hlavním politickým, kulturním a náboženským rozporem napětí mezi anglikánskou církví a nonkonformismem, na které působilo pnutí uvnitř anglikánské církve. Protestantská identita byla vydobytým územím. Ač relativně nepočetní, byli nonkonformisté důležití a bránili snahám o založení jednotné státní doktríny na věrouce anglikánské církve. Korporační zákon (*Corporation Act*) z roku 1661 a zákon o přísaze (*Test Act*) z roku 1673 zavazoval členy korporací zastoupených v parlamentě a královské úředníky přijímat svátosti v anglikánském kostele. Na základě tolerančního zákona (*Toleration Act*) z roku 1689 směli nonkonformisté, kteří složili slib věrnosti a veřejně odmítli transsubstanciaci, konat bohoslužby ve vlastních modlitebnách, i když je museli ohlásit u biskupa nebo na čtvrtletních soudních zasedáních. Jak zákon o konformitě (*Occasional Conformity Act*) z roku 1711, tak zákon o schizmatu (*Schism Act*) z roku 1714, navržené s úmyslem, aby zabránily nositelům úřadů obcházet požadavek přijímání svátosti, resp. postavily mimo zákon samostatné nonkonformistické školství, byly ovšem v roce 1718 zrušeny. Pokus zrušit zákon o přísaze a korporační zákon však ztroskotal. Strana whigů byla tradičně spojena s nonkonformisty. Whigovská vláda sira Roberta Walpole (1721-1742) nicméně neměla valný zájem zahrávat si s náboženskými fundamentalisty, v neposlední řadě kvůli silnému názorovému proudění ve jménu obrany církve. Vládní kontrola nad církevním patronátem přibližovala vysoké kruhy anglikánské církve whigům. Walpole sice dosáhl přijetí zákona o amnestii, chránícího v rozmezí let 1730 až 1732 nonkonformisty před každoročním zlovolným šikanováním, ale iniciativy za odvolání zákona o přísaze a korporačního zákona utrpěly

v letech 1736 a 1739 porážku. Zákon o naturalizaci židů (Naturalisation Act) z roku 1753 usnadňoval naturalizaci na základě zákona o parlamentu (Act of Parliament), protože vypustil obrat „na pravou víru křesťanskou“ ze slibu věrnosti. Přestože musel být odvolán tváří v tvář zběsilé tiskové kampani plné nenávistného antisemitismu, která se opírala o podporu lidových vrstev, projevil se jím liberalismus vládnoucích tříd anglické společnosti. Parlamentní snahy z let 1787-1790 o odvolání zákona o přísaze a korporálního zákona skončily nezdarem. Ztotožnění náboženství a státu v podobě vládní ochrany anglikánské církve se utvrdilo.

Katolické aspirace v Anglii vzaly za své s úspěšnou invazí Viléma III. v roce 1688; v Irsku jim učinily přítrž Vilémovy jednotky v letech 1690-1691. Převaha anglikánství pak byla stvrzena. Na základě zákona o vyhnání (Banishment Act) z roku 1697 došlo k vypovězení stovek katolických kněží pod hrozbou poprav v případě jejich návratu. Poté se uvažovalo o kastraci katolických kněží. Trestními zákony přijatými v první polovině osmnáctého století bylo katolíkům zabráněno nabývat a odkazovat půdu či nemovitosti, byli zbaveni práv a svobod a vyloučeni z výkonu všech politických a soudních úřadů. Odhaduje se, že podíl půdy v rukou katolíků poklesl z 22 % v roce 1688 na 14 % v roce 1703 a 5 % v roce 1778, ačkoli část majetku vlastnili protestanti jenom na oko. Trestní zákoník byl ve své podstatě koncipován tak, aby zničil spíše politickou a ekonomickou moc katolicismu než víru samotnou, i když to byl také pokus podkopat katolickou víru a praxi. Schopnost anglikánského duchovenstva získávat nové věřící v Irsku omezovala jeho všeobecná nezpůsobilost dorozumět se s většinou stále ještě gaelsky mluvícím obyvatelstvem. Oproti tomu katolické koleje si vytkly znalost jazyka jako předpoklad misijní činnosti. Procento katolíků ve společnosti neklesalo, protože katoličtí kněží pokračovali ve své práci, opírajíce se o vynikající výmluvnost, citovou vazbu na národní identitu a vyučování pod širým nebem. Vážné represe navíc trvaly jen krátce. Kdyby bylo možné plnit náboženská ustanovení trestního zákoníku a kdyby se vyvíjela soustavná snaha je plnit, katolíci by se asi octli ve vážném nebezpečí. A to bez ohledu na to, že vojenské síly na ostrově byly nevelké a výsledek jakobitských povstání v letech 1715 a 1745 ve jménu korunních nároků katolických Stuartovců mohl být stejně závažný jako ve Skotsku. Katoličtí kněží v Irsku se ještě ve 30. letech modlili za stuartovského pretendenta Jakuba III a podnětem drakonického válečného zákonodárství z let 1697, 1703-1704 a 1709 byla obava z neposlušnosti katolíků a jejich vazeb na Francii. V mírových dobách pronásledování obvykle ustávalo a divoké konfesionální pŕtky byly po většinu století málo četné. Nicméně dlouhodobá náboženská nespokojenost pomohla rozjitřit politickou neposlušnost v 90. letech osmnáctého století.

Obecněji řečeno nemohla idea asimilace jako cesty budování národa v Británii uspět vinou nepředvídatelných okolností. Patřila k nim nutnost obnovy anglikánské církve po restauraci Stuartovců v roce 1660, zásadní úloha nonkonformistů v opozici vůči Jakubu II. a whigovskému režimu, míra kompromitace anglikánské církve nástupnickou krizí v letech 1688-1689, a tedy jakobitismem, a konečně ryzí neschopnost církve. Skotská církev byla pověřena úkolem přizpůsobit Skotskou vysočinu nížině a anglické bibli, a přestože byla v menšině, do značné míry uspěla. Církev v Anglii měla napomoci asimilaci Walesu, Irsku a nonkonformistů v Americe, a selhala ve všech třech úkolech. Ve Walesu prosazovala asimilační snahy energicky, to ale povzbudilo náboženskou obnovu, jež byla velšská, evangelická a nekonformní. V Irsku vyvolala politika asimilace po probuzení z letargie katolickou obnovu. V Americe, kde prosazování této politiky naráželo na větší těžkosti, pomohla mimoděk rozpoutat občanskou válku v podobě americké války za nezávislost.

Zákonodárné či administrativní kroky a předsudky vůči právně znevýhodněným náboženským skupinám bylo možné nalézt v celé Evropě. V Polsku pokračoval úpadek početně silného protestantství, poslední zbývající protestantský zástupce byl vypuzen ze sněmu v roce 1718. Ve Spojených provinciích drasticky omezili politická práva nikoli nevýznamné katolické menšiny obyvatelstva. Židé byli opět diskriminováni všude. Kvóty na počet židovských rodin na Moravě a v Cechách se snížily v roce 1725, resp. 1726. Ve Francii a zvláště v Lotrinsku musely úřady chránit

židovské obchodníky před všeobecným nepřátelstvím, zejména těch, kdo hodlali využít antisemitismu ke smazání soukromých dluhů u lichvářů. Nejhorší případy absence křesťanství spíše než odpadnutí od křesťanství se týkaly podrobených národů, o které jejich vládcové nedbali. Objevovaly se nicméně snahy se jimi zabývat. V prvním desetiletí osmnáctého století byl učiněn vážný pokus vypořádat se s estonským pohanstvím. Šamani začali používat křesťanské rituály a křesťanskou terminologii, ale venkovanům bylo zatěžko opustit náboženské obyčeje svých předků.

Odpovědí na diskriminaci bylo násilí, emigrace a kvietismus. Habsburská rekatolizační politika byla významnou příčinou napětí a nestability, které vedly k častým násilnostem. Nespokojenost protestantů se snahou Leopolda I. omezit jejich práva hrála velkou roli při rozpoutání Rákócziho povstání v Uhrách (1703-1711). Proti protestantským komunitám bylo použito síly za vlády Karla VI. i Marie Terezie. Obyvatelé Sedmihradska se postavili habsburským snahám dotlačit pravoslavné do uniatské církve vzpourami v letech 1744 a 1760. V Habsburských dědičných zemích propukly protestantské revolty v letech 1713-1714, 1732 a 1738, v Korutanech vládly nepokoje v období 1738-1741.

Důležitou součástí tohoto období byla také náboženská emigrace. Hugenotská diaspora byla početná a rozsáhlá: 70 000 lidí ve Spojených provinciích, 50 000-70 000 v Anglii, 44 000 v říši. Irská katolická diaspora tvořila významné komunity ve Francii a ve Španělsku. Nespokojenost s habsburskou politikou ústila v emigraci protestantů do Saska a Pruska. Vyhnání všech protestantů nad dvanáct let v roce 1731 stálo barona Leopolda von Firmiana, knížete arcibiskupa salcburského, 30 000 poddaných a věnovalo Prusku 20 000 nových usedlíků. Evropští protestanti dostali názornou lekci o pokračující náboženské nesnášenlivosti.

Mohla-li zkušenost útlaku vést u společenství typu anglických kvakerů k pocitu hlubokého odcizení nebo podnítit eschatologické blouznění, jako u katolického kněze Charlese Walmesleye, který ve svých Obecných dějinách křesťanské církve z roku 1771 předpovídal zánik protestantismu v roce 1825, pronásledování zároveň umožňovalo těmto vyloučeným ze státních služeb soustředit se na obchod, budování silných komunit a soukromou zbožnost, jak o to usilovali hugenoti v západní Francii, katolíci v Irsku a židé v celé Evropě. Možnosti volby mnoha proskribovaným společenstvím ovšem výrazně zmenšovaly vládní zákazy a všeobecné nepřátelství.

Vztahy mezi oficiálními církvemi a vládami byly nesmírně různorodé. V církevních knížectvích - v papežském státě a v nezanedbatelné části říše - řídili vládu kněží. Papežský stát pod přímou vládou papeže tvořil široký pás území ve střední Itálii. Církevním knížectvím v říši vládli tři z osmi kurfiřtů, arcibiskup kolínský, mohučský a trevírský, a četní jiní církevní hodnostáři včetně arcibiskupa salcburského a biskupů tridentského, pasovského, brixenského, freisinského, augšpurského, bamberského, würzburského, fuldského, lutyšského, münsterského, paderbornského a hildesheimského.

V balkánském knížectví Černá Hora, nezávislém území, které Turci prohlašovali za svou provincii, vykonával světskou moc pravoslavný metropolita, jehož úřad se od roku 1697 dědil v rodě Petroviců-Njegošů.

Oficiální církve se všude musely obracet na světské vrchnosti s žádostí o podporu. Z toho vznikaly potíže a podezření, jestliže tyto byly odlišné víry. Řada německých knížecích rodin včetně kurfiřtů saských (1697), kurfiřtů falckých a vévodů württemberských konvertovala ke katolicismu. Nemohly už změnit vyznání svých církví, v neposlední řadě kvůli falcké zkušenosti po nástupu katolických kurfiřtů, ale nepohoda byla značná. Když Fridrich, dědic Hesensko-Kasselska, přestoupil v roce 1749 na katolictví, uvažoval jeho otec Vilém VIII., že ho vyloučí z následnictví a přiměje jej i jeho poddané přísahat na nástupnickou smlouvu, která by krátila Fridrichovu pravomoc jmenovat do vysokých úřadů katolíky, odnímalá mu právo rozhodovat v náboženských záležitostech a donutila jej odejít od manželky a dětí. Omezení panovníkových práv měnit náboženský charakter vlastních zemí představovalo základní ohraničení panovnické moci. A to dokonce i v protestantské Evropě, která postrádala vnější ohnisko loajality a zdroj pravověrnosti srovnatelné s papežstvím.

Několik dynastií nadto vládlo seskupením zemí, v nichž převládaly různé církve. Od roku 1689, kdy ve Skotsku presbyteriánství nahradilo anglikánskou episkopální církev jako hlavní církevní organizaci, tomu tak bylo v Británii. Obzvláště tolerantní byli kalvinističtí Hohenzollernové, vládci Pruska. Fridrich Veliký sice pokračoval v politice svého otce a podněcoval protestantskou opozici v habsburských zemích, ale uznával práva katolíků na dobytých územích Slezska a západního (polského) Pruska. Protestantské menšiny nadále odevzdávaly povinné desátky katolickému kléru. Fridrich také poskytl útočiště jezuitům a dovolil, aby byl v Berlíně vysvěcen katolický kostel.

V mnoha evropských zemích však byla tolerance, pokud tam existovala, výsledkem vojenského patu a politického kompromisu spíše než humanismu. Proto byla ve většině případů částečná, omezena na určité náboženské skupiny, mnohdy vymezena geograficky a přesně ohraničena, nikoli všeobecná. Nehledě na kontakty přes konfesní hranice tu byly plány na unii katolicismu a protestantismu, jako ten Gottfrieda Leibnize. Stejně nereálné byly představy Williama Wakea, arcibiskupa canterburského v letech 1716-1737, o užších vztazích anglikánství s pravoslaviím, francouzskou katolickou církví a kontinentálním protestantstvím, nebo plány na obnovenou unii všech protestantů, konverzi židů či na konverzi Ruska k protestantství nebo katolicismu. Skutečnost byla taková, že dosáhlo-li se někde kompromisu, byla to obvykle spíše otázka účelových politických opatření odrážejících historický vývoj než otázka konfesního porozumění. Přesně takhle tomu bylo v říši po vestfálském míru. Kníže biskup osnabrťický lavíroval mezi katolickými a protestantskými hannoverskými vládci. V některých říšských městech byly vládnoucí vrstvy také rozpolcené, jako třeba v Augšpurku, kde protestanti byli většinou bohatí a početnější katolíci chudí. V Sedmíhradsku existovaly čtyři uznané víry venkovské šlechty a měst, luteránství, katolicismus, kalvinismus a uniatství, a jedna tolerovaná víra většiny venkovského obyvatelstva: pravoslaví. Szátmarský mír z roku 1711, jímž se skončilo uherské povstání, zajistilo svobodu svědomí protestantům.

Ve valné části Evropy takových kompromisů dosaženo nebylo, anebo to byly kompromisy dílčí a nenáviděné. Situace mnohdy působila vratce. Lidé věřili na poplašné zvěsti o domácích i mezinárodních spiknutích, a to zvyšovalo nervozitu jako v případě protikatolické paniky ve Spojených provinciích v roce 1734. Tyto obavy nebyly bezdůvodné. Čeští a slezští protestanti žádali o podporu švédského krále Karla XII. Pietisti z Halle se za pomoci Pruska snažili povzbudit protestantství v habsburských zemích tím, že posílali kazatele a na tisíce knih. Habsburkům se slibem svobody vyznání podařilo v roce 1737 vyprovokovat srbské povstání proti turecké vládě. Když se v roce 1752 množství venkovanů v Horních Rakousích a ve Štýrsku prohlásilo luterány, vinily z toho rakouské úřady cizí emisary.

Nikoho asi nepřekvapí, že vlády za této situace pokládaly osoby stojící mimo společenství oficiální církve za potenciální zrádce, tím spíš jestliže měli jejich souvěrci někde jinde politickou moc. Vojenský úspěch se někdy obrátil v náboženský zisk. Protestanti získali letech 1708 až 1713 nové přívržence v Lilie, poté co město na Ludvíku XIV. dobyli Britové. Vlády jednaly v zastoupení svých souvěrců. Rusové intervenovali jménem pravoslavných věřících v Polsku. Britové zakročovali v zájmu rakouských, francouzských, falckých, piemontských a polských protestantů, Francouzi v zájmu britských katolíků. Povědomí o tíživém osudu souvěrců bylo značně rozvinuté. V katolické Evropě hrálo při jeho šíření hlavní roli papežství a mezinárodní katolické církevní řády. Klement XI. na prosbu španělského biskupa v Mallorce přesvědčil v roce 1714 Ludvíka XIV., aby vyvinul tlak na Británii ohledně postavení katolíků po jejím nedávném převzetí Minoriky. Exilové komunity, tisk, diplomaté a kněží v protestantské Evropě sledovali vývoj v ostatních zemích. Salcburští byli obdarováni ze sbírek shromážděných po celé západní Evropě. Anglická Společnost pro šíření evangelia v zahraničí (English Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts), založená v roce 1701, velmi aktivně působila v anglické Americe, ale zaměřovala se také na postavení neanglikánů v Evropě.

Vzestup tolerance

Náboženské napětí lze těžko měřit, ale často se uvádí, že ve druhé polovině osmnáctého století se snížilo. Nástup katolicismu ve střední Evropě, onen tak výrazný rys období let 1620-1719, ustal. Prusko se ujalo obrany protestantství v tomto regionu místo Saska a Švédska. Jakobitská hrozba v Británii, vzbuzující dříve značné obavy ve velké části protestantské Evropy, byla rozdracena a Francie utrpěla potupnou porážku od Británie a Pruska v sedmileté válce (1756-1763). Katolická Evropa, zdá se, nemyslela na náboženské otázky o nic méně než předtím. Čím dál více ji ale rozdělovalo pnutí uvnitř samotného katolicismu. Vztahy mezi církví a státem zřetelněji nabývaly konkurenční povahy a vládcové se stále více odkláněli od mezinárodních ohnisek katolicismu, papežství a církevních řádů, s úmyslem aktivně zasahovat do církevních záležitostí.

Jistá míra tolerance byla zavedena v mnoha zemích, v neposlední řadě jako prostředek k posílení států v situaci ostrého mezinárodního soupeření. A byla to mnohem víc otázka praxe než zákonodárství. Po válkách v polovině století byla velkému množství tajných protestantů na Moravě de facto přiznána tolerance: nebudete-li veřejně vyznávat víru, nebudete na oplátku pronásledováni. Ve vyhraněně náboženském státě Polsku neměly vysoké katolické kruhy dost sil, aby prosazovaly uniformitu, a vláda k tomu neměla ani dostatek schopností ani ochoty. Největší administrativní a legislativní změny se odehrály v mnoha státech včetně Ruska a Rakouska ve druhé polovině století. V roce 1764 zrušila Kateřina II. úřad pro konvertity, instituci založenou v roce 1731, jež měla spravovat islámské komunity a která bořila mešity, unášela děti a násilím christianizovala dospělé. V roce 1766 dostali Tataři z Povolží a Uralu nabídku vyslat své zástupce do zákonodárského výboru a v roce 1773 bylo povoleno stavět mešity a formálně upuštěno od pronásledování muslimů. Následující dekáda přinesla vybudování mnoha muslimských mešit a škol, podřízených od roku 1786 Komisím pro lidové školy a v letech 1788-1789 vzniklo Islámské duchovní shromáždění, aby dohlíželo na náboženský život v ruské říši. Nejvyšší duchovní získali statut šlechtice. Vedle „nacionalizace“ náboženského života, jež charakterizovala vztahy mezi církví a státem v mnoha zemích Evropy osmnáctého věku, přetrvával jeden výrazný rys minulých dvou století. Ruští muslimští učitelé a duchovní byli pro vládu přijatelní, ale učitelé a duchovní ze střední Asie a turecké říše měli zavřené dveře, neboť byli považováni za neloajální.

Kateřina definovala svoji náboženskou politiku v roce 1773. Tehdy vyhlásila, že následujíc božího příkladu hodlá tolerovat „všechny víry, jazyky a vyznání“, a poručila představeným pravoslavné církve, aby nechali záležitosti týkající se ostatních církví na státních nařízeních. V roce 1786 byla uzákoněna občanská rovnoprávnost židů v základních právech a povinnostech. Katolíci dostali svolení konat bohoslužby, i když po prvním dělení Polska následovala reorganizace katolické církve na území ruského záboru, která pomíjela nároky a zřetele papežské stolice. Ve vlastním Rusku se čím dál umírněněji zacházelo se starověrci. Už je nikdo nenutil nosit odlišné oblečení ani jim nezakazoval malovat ikony podle starých vzorů. V roce 1785 získali přístup do veřejných úřadů.

Josef II. se snažil odbourat konfesní stát. V roce 1781 udělil náboženskou svobodu svým nekatolickým křesťanským poddaným. Klérus v Rakouském Nizozemí se snažil vyprovokovat stavy k opozici a také papežský nuncius podněcoval kritiku, ale Josef II. toho nedbal. Roku 1782 zrušil ve svých zemích inkvizici a usiloval o společenskou integraci židů. Ti byli až do té doby segregováni, stejně jako mnohá evropská menšinová společenství. Nařízení rakouského státu z roku 1764 uvalila přísná omezení na jejich ekonomický a náboženský život. Nesměli kupovat pozemky, bohoslužby byly vykázány do soukromí domovů. V roce 1782 byly zrušeny povinnosti týkající se židovského přepychu, požadavek, aby ženatí muži a vdovci nosili plnovous, a zákaz vstupovat do veřejných zábavních prostor. Nicméně židé nyní museli platit to, čemu se říkalo toleranční daň, a vyrovnat se s novými a vyššími poplatky za sňatky, posvátné svíce a košer potraviny. Kromě toho neměli možnost návratu do provincií, odkud byli vyhnáni, a nesměli si stavět synagogy ve Vídni. Tolerance byla pro Josefa II. prostředkem, jak osvobodit společnost a hospodářství od

neproduktivních omezení, ačkoli se její zavádění nikdy neobešlo bez protestů katolické církve. Tolerovaní protestanti v Ostende měli oživit zdejší přístav. Židům se zakázalo používat hebrejštiny k jiným než náboženským účelům, protože to podle očekávání vlády mělo pomoci jejich přeměně v užitečné občany. V roce 1785 a 1788 byla zrušena právní autonomie Čech a Moravy.

Pro Josefa II., praktikujícího a věřícího katolíka, byla náboženská nesnášenlivost zbytečným reliktem minulosti. Tolerance ovšem neobnášela přiznání naprosté svobody, nýbrž pouze odstranění určitých omezení. Josefovým osobním ideálem byl stát složený z katolických věřících, jimž je dáno dojít spásy. V nařízeních o rovnoprávnosti ponechávali panovníci málo volnosti náboženským skupinám jako starověrci nebo židé, jejichž touha po uchování vlastní identity je vedla dál než jen k úsilí o svobodu náboženského projevu. Mnozí z nich odmítli reformy Kateřiny II. Židům se zdálo, že Josefova tolerance s sebou nese zničení jejich samosprávy, jejich autonomní instituce byly totiž správně považovány za překážku integrace. Židovská emancipace byla vnímána nejen jako zánik právních omezení, ale také tradičních zvyklostí. Ve výsledku měla Josefova schémata pouze dílčí úspěchy. Pokusy přimět všechny haličské židy kromě rabínů, aby odložili své tradiční oděvy, selhal stejně jako zavedení sekulárních „německo-židovských škol“ a snaha zakázat židům provozování kořalen. S větším úspěchem se setkal plán na přidělování západních příjmení. V náboženské oblasti mohlo to, co někteří pokládali za pokrok, znamenat legislativní oslabení korporativní odlišnosti a právní výlučnosti určitých skupin. Tolerance židů byla nerozlučně spjata s možností christianizace účastníků emancipace.

V tomto směru nebyla politika francouzských revolucionářů žádnou výjimkou. Royalistický poslanec Národního shromáždění Abbé Maury, jemuž byla odlišnost židů nezvratným faktem, kterou by měl stát respektovat, tvrdil, že židům by se mělo dovolit ponechat si korporativní instituce včetně civilních soudů; společnost by se k nim měla chovat jako k chráněným cizincům. Tato myšlenka však byla odmítnuta. Protestanti dostali plná občanská práva v roce 1789 a židé v roce 1791. Korporativní náboženská svoboda, jaká vládla v Polsku osmnáctého století, kde měli židé vlastní soudnictví a v zásadě také samosprávu, nelákala ty, kdo chtěli jako Josef II. nebo revolucionáři, kteří popravili jeho sestru, s použitím státu změnit společnost.

Je určitě pravda, že tempo agitace ve jménu tolerance a legislativních úprav se v 80. letech viditelně zvýšilo. Politika jednotlivých vládců se různila. Trevírský arcibiskup a kurfiřt Klement Václav přiznal v roce 1783 protestantům částečnou toleranci, ale trval na tom, že jejich klerici a modlitebny nesmějí poutat pozornost. Karel Friedrich bádenský naproti tomu věnoval prostředky na výstavbu katolické školy a kostela v Karlsruhe. Gustav III. v roce 1783 navštívil papeže a zúčastnil se katolické mše v katedrále sv. Petra, dávaje tak veřejně najevo svou toleranci ke katolíkům ve Švédsku. Ne všichni panovníci ale změnili postoj. Ti, kteří vládli v Itálii a na Iberském poloostrově, viděli pramálo rozumného v napodobování Josefa II.

Je obtížné hodnotit účinnost zákonů a tiskovin hlásajících ctivosti tolerance. Obecně lze říci, že tato oblast je další ukázkou rozporu mezi touhami a výsledky, legislativními či intelektuálními požadavky a realitou, který je tak výrazným rysem této epochy. Pocity příležitosti a ohrožení, které legislativní změny povzbudily, pravděpodobně pomohly zvýšit napětí. Revoluční období se mělo stát svědkem vlny konfesního násilí ve Francii i mimo ni. V roce 1795 byl v Irsku založen Oranžský řád pro upevnění protestantské nadvlády tváří v tvář sdružení Sjedenčené Irsko (United Irishmen). Bylo by také chybou se domnívat, že náboženské napětí se vytratilo jako faktor mezinárodních vztahů. Zůstalo významné ve vztazích Polska a Turecka s jejich sousedy. Náboženské napětí bylo nadále důležité v říši; její složitá skladba dávala dostatek příležitostí k dohadování. Spekulace o úmyslech Josefa II. ve světle zjevného vzkříšení rakouské rozpínavosti po roce 1780 vyvolávaly u protestantů nervozitu, zatímco jako císař byl Josef adresátem stížností na životní poměry protestantů, v roce 1786 například těch falckých. Už asi nebylo možno příliš vážně považovat stále více nacionalizovanou katolickou církev za východisko mezinárodní konspirace, ale vládní politika

aktivní či pasivní tolerance nemohla rozptýlit předsudky a obavy o lokální zájmy věřících odlišných vyznání.

Dechristianizace?

Náboženské napětí je nerozlučně spojeno s vírou a náboženskou praxí. Některé úkony, jako je svaté přijímání nebo účast na procesí, lze kvantifikovat, ale jejich význam jako prostředku víry je otevřen diskusi. Objevily se názory, že v osmnáctém století se uzavřel „cyklus víry“, spojený zejména s katolickou reformací (často nazývanou protireformací), a to vedlo k úpadku náboženského cítění. Jiní shledávali proměnu náboženské víry a praxe. Někteří historici používali k označení této proměny či faktického úbytku náboženského zaujetí pojmu „dechristianizace“. Další tvrdili, že vliv náboženských hnutí předchozích dvou století byl povrchnější, než se soudilo a že známky bezvěrectví či menší horlivosti v průběhu osmnáctého století nejsou ničím novým. Je to metodologicky složitý problém, protože se tu setkáváme s různými interpretacemi mnoha měnících se projevů náboženské činnosti. Navíc jej komplikuje nesoustavnost výzkumu, který se zatím věnoval ponejvíce Francii.

V roce 1714 upozorňoval francouzský vyslanec v Římě kardinál de La Trémoille Ludvíka XIV., že roztržka mezi Klementem XI. a Viktorem Amadeem II., vládcem Savojska a Piemontu, který krátce předtím dostal v rámci utrechtského míru Sicílii, má zhoubný vliv na katolicismus na ostrově. Podle La Trémoille se vinou papežských interdiktů uvalovaných na sicilské diecéze mohlo stát, že lidé „už tak neznají základů víry“ je zapomenou nadobro. Prý už něco podobného zažil v sorrentské diecézi jižně od Neapole: lidé si s tím přestali lámat hlavu, nechodili na mše a nepřijímali svátosti. La Trémoilleův názor byl běžný mezi katolickými i protestantskými teology. Nebýt úsilí kněží, misionářského zápalu církve, který je schopen proniknout ke všem, lid by upadl do bezvěrectví či bezbožnosti a pověrečnosti. Církev byla z tohoto hlediska hradbou úpadku náboženství mezi obyvatelstvem, jehož víra byla povrchní.

Z tohoto pohledu se dalo bezvěrectví posuzovat jako nepodílení se na církevních obřadech a svátostech a praktikování lidových náboženských zvyklostí, např. kultů místních světců, považovat za pověrečné. V průběhu celého století by se našlo nemálo kněží ochotných přijímat tento názor. Jejich kritika se soustředovala na tři cíle: intelektuální skepticismus, lidové pověry a odpor vůči pravidlům náboženské morálky nebo jejich zanedbávání. Jisté náznaky vzestupu posledně zmíněného nalézáme v některých oblastech Francie. V mnoha městech včetně Lyonu a Grenoblů se zvýšilo procento dětí nemanželského původu. V Aix-en-Provence, zvláště po roce 1760, a v Montpellier se snížil počet tradičních, nábožensky motivovaných dobročinných odkazů, což bylo spojeno s šířením náboženské lhostejnosti a částečně také laické dobročinnosti. Úbytek dobročinných odkazů prohloubil finanční potíže církevních charitativních institucí ve městech jako Grenoble a například v diecézi Bordeaux uspišil jejich postupnou laicizaci. Některé církevní poutě ztratily na popularitě, v 70. letech osmnáctého století kupříkladu pout' k mariánské kapli v La Balme. Mnohé diecéze zhruba od roku 1760 zaznamenaly úbytek nově vysvěcených kněží. Někteří badatelé hovoří o krizi kněžského stavu, ačkoli bylo také zjištěno oživení zájmu o toto povolání v 80. letech.

Tyto vývojové tendence vedly některé historiky k psaní o dechristinizaci nebo desakralizaci ve Francii. Jako doklad tohoto vývoje se uváděly i jiné změny, například že v 70. a 80. letech rostl počet obrazů, které sahaly pro mravoličné náměty do starověkého světa, a že ve výstavních salónech tohoto období narůstala převaha světské historické malby nad náboženským uměním. Podobně někteří historici konstatovali laicizaci sociálních a politických postojů. Pařížská policie například přestala považovat sodomii za hřích, přejmenovala ji na pederastii a hleděla na ni spíše jako na ohrožení veřejného pořádku, třebaže v Británii nadále platila za hrdelní zločin.

Dále se uvádělo, že tyto změny měly politické důsledky. Vlastenectví údajně nahradilo náboženství jako základní zdroj morálních hodnot. Desakralizace francouzské monarchie je

nalézána v období vlády Ludvíka XV. a její vyvrcholení se spatřuje v období revoluce, kdy naráz padla církev i monarchie. Národní shromáždění v roce 1789 hlasovalo o předání církevní půdy „do rukou národa“. Agresivní antiklerikalismus během francouzské revoluce vyvolal zákaz křesťanských obřadů a projevů zbožnosti, uzavření kostelů, nahrazení křesťanského kalendáře revolučním a zavedení nových náboženských kultů, soustředujících se kolem Rozumu a Nejvyšší bytosti.

Také mimo Francii se shledávala jistá míra dechristianizace. Teolog Concina počínaje rokem 1743 tvrdil, že benátská společnost se odklonila od víry, a v roce 1756 prohlásil, že teologické debaty už nebudí žádný zájem. Ve Španělsku a Itálii se objevil úpadek dobrovolné podpory potřebných čili chudých, první náboženské povinnosti po všechny předcházející doby. V Rakouském Nizozemí měla lidová zbožnost přibližně až do roku 1770 stejný ráz jako v 17. století - bezmála všeobecná účast na mších a svatém přijímání, mimořádná podpora procesí, kultů svatých a Panny Marie, církevních bratrstev, poutí a svatých ostatků, aktivní klérus. Přibližně od roku 1780 však narůstá lhostejnost spojená s přibývajícím počtem nemanželských dětí a úbytkem nových kněží.

Historici poukazovali na to, že ve Francii i kdekoli jinde narůstal skepticismus, který připisovali vlivu osvíceneckých intelektuálů. Je nesporné, že někteří spisovatelé zpochybnili základy křesťanské víry a působení církve. Voltaire se v 50. letech střetl s jezuitskými misionáři v Colmaru, napadl bibli ve svém Filosofickém slovníku z roku 1765 a opakovaně vtípkoval o pojídání a vyměšování Boha, čímž útočil na eucharistii z pozice racionálního myšlení. V mandátu, jímž pařížský arcibiskup Christophe de Beaumont roku 1763 nařizoval Te Deum na oslavu konce sedmileté války, zazněla kritika „něch nadutých filosofů, kteří krok za krokem podkopávají základy oltáře a trůnu, podněcující lid k neúctě k autoritě božské i lidské“.

V Encyklopedii, odsouzené papežem Klementem XIII. v roce 1759, Diderot prohlašoval, že „když lidé umírají hladem, není to nikdy vina Prozřetelnosti, ale vždy jen vlády“, čímž popíral boží úlohu. Vědeckých pozorování a metod se dalo využít ke zpochybnění křesťanské kosmologie a historie. Po objevení nových živočišných druhů v zámoří bylo těžké si představit, že všechna zvířata vyšla z Noemovy archy. Od poloviny století se většina výkladů o rozšíření rostlin, zvířat a lidí přestala odvolávat na biblické prameny.

V reakci na to zaútočil jansenistický časopis *Nouvelles Ecclésiastique*, vycházející ilegálně v Paříži, na Buffonovu biologickou klasifikaci, protivící se údajně Písmu svatému (1754), odsoudil bezbožnost Encyklopedie a ostře tepal Helvétia, Rousseaua a Voltaira. Adeodato Turchi, od roku 1788 biskup parmský, kritizoval toleranci, filosofy a dychtivost číst zakázané knihy. Tyto odsudky se objevovaly mimo jiné i proto, že mnozí z filosofů útočili nemilosrdně na zázraky. Karl Bahrtdt (1741-1792) vylíčil Mojžíše jako experimentátora s výbušninami, jehož pokusy na hoře Sinaji byly omylem pokládány za boží hřmění, a Ježíšovy zázraky připisoval tajným lékům a uskladněným zásobám potravin. Anacharsis Cloots (1755-1794), pruský emigrant, který se později snažil o mezinárodní rozšíření francouzské revoluce, vydal v roce 1778 divadelní hru Voltaire vítězný aneb oklamání kněží a v roce 1780 prohlásil, že zjevená náboženství jsou falešná, zázraky a proroctví odporují rozumu, věda je nepřitelem pověry a že mikroskop podal důkaz o nepravdivosti eucharistie. V některých kruzích byla vedlejším důsledkem vědecké práce víra v ďábla. Někteří spisovatelé vykazovali zjevení a zázračno do říše iracionálna a fantazie.

Jestliže se určití spisovatelé, jako například Diderot, stali ateisty, více jich bylo deisty. Deismus nebyl vyhraněný intelektuální postoj nebo hnutí, protože neměl ani vyznání víry, ani organizaci; byl to neurčitý termín používaný polemiky, který měl široké rozpětí náboženských významů. Deističtí pisatelé se vyhýbali pojmu trestajícího Boha, ale předpokládali laskavou sílu, která stvořila svět, a lidství schopné dobra, předpokládali Boha, který nezasahuje ani zjevením ani zázraky. Vesmír tak měl počátek, řád a účel, ale nebylo zapotřebí kněžstva. Nekřesťanská náboženství mohla mít hodnotu, morálka měla přednost před zjevením. Anglický spisovatel Joseph

Addison hájil v roce 1712 myšlenku, že znamenitost víry spočívá v jejím vlivu na morálku. To nebyl jednoznačně deistický argument, přesto se nápadně se lišil od učení o onom světě, protože kladl důraz na život na zemi.

Byla by chyba se domnívat, že většina intelektuálů byla skeptická nebo že existovala nějaká dichotomie osvícenství a víry, světského a náboženského, vědeckého a mystického, pokrokového a zastaralého. Jestliže William Young, pozdější člen parlamentu a guvernér v koloniích, v roce 1772 napsal, že „světlo poznání nyní všude proniká na svět“, mnozí kněží s tím mohli vřele souhlasit. Spousta francouzských farářů velebila Montesquieua, Voltaira a Rousseaua a odlišovala u nich tvrzení hodná souhlasu a antiklerikalismu. Encyklopedii nejvíce kupoval klérus. Ani protestantští kazatelé nestáli vždy v opozici vůči osvíceneckým myšlenkám. Obdobně mnozí intelektuálové nacházeli nemálo chvályhodného na náboženství, a dokonce na církvi. Encyklopedisté nebyli sami, kdo věřil, že je-li rozum chápán jako boží dar, je možné nahlížet teologii a filosofii v harmonii. V Úkladech (Les Cabales) z roku 1772 Voltaire kritizoval filosofy, kteří tolerují projevy ateismu. Přesto však encyklopedisté od teologie, tak jak ji vyučovala katolická církev, požadovali, aby uznala a zavrhla omyly církve.

Dopad nových myšlenek zdaleka není jednoznačný. Když Andreas Lamey, Němec narozený v knížectví-biskupství münsterském, který studoval teologii ve Štrasburku, zavítal roku 1751 do Paříže, nemálo se podivil nad rozdílem mezi tamějším a středomořským katolictvím. Zaznamenal, že ačkoli chudí se neposmívají papeži, očištcí, uctívání svatých a kněžskému celibátu jako jejich bohatí spoluobčané, jsou méně pověřiví a méně se zajímají o svaté ostatky než katolíci kdekoli jinde. Kromě toho tu vždy byly určité skupiny, které se zdály imunní vůči náboženskému vidění světa, a určitá individua neváhající krást hostie. Lidé některých vandrovních zaměstnání jako vojáci, lodníci a sluhové byli zvláště často spojováni se skepticismem. Jak se zdá, v britském válečném loďstvu se v polovině století přes různá nařízení zanedbávaly organizované bohoslužby - na rozdíl od armád německých států.

Teorii o dechristianizaci můžeme zpochybnit jednak poukazem na to, že změna náboženského cítění by se neměla zaměňovat za jeho úpadek, a jednak argumentem, že dostupné důkazy naznačují, že skepticismus sice existoval, ale byl okrajovou záležitostí. Mnohem rozšířenější bylo vzkvétající lidové křesťanství, jež mnohdy neodpovídalo představám rýpavých reformních kněží. Není tu rozpor, jestliže tvrdíme, že se změnilo náboženské cítění a že si současně projevy lidové zbožnosti většinou zachovaly tradiční podobu. Paleta náboženských obyčejů v rámci určité víry byla široká. Kulturní a poměrně bohaté městské prostředí umožnilo některým jedincům reagovat na nové intelektuální a duchovní proudy, ale bylo by chybou se domnívat, že na venkově se náboženství v žádném případě neměnilo. Proměny některých zvyklostí, například dědických odkazů ve Francii, upozorňují na fakt, že osobní přesvědčení nabývalo na důležitosti na úkor kdysi tak významné veřejné pietas. Náboženská praxe ovšem nespočívala jen v plnění či neplnění přísných ustanovení neměnných církví. Církev zdaleka nebyly statickými a vyčerpanými organismy. Církev tohoto období procházely bohatým vývojem, který dával věřícím možnost duchovní a morální obnovy. Víra nežila z divokého fanatismu a kněží se neobírali pouze svým institucionálním, doktrinálním a eklesiologickým postavením.

Existuje nespočet důkazů o masovém dodržování formálních požadavků církví a hojně rozšířené pietas. Jakkoli velké množství dokladů o dechristianizaci pochází z Francie, hodně jich tam ukazuje opačným směrem. Ačkoli se v Toulouse objevily zednářské lóže a venkované protestovali proti desátku, procento těch, kteří v této diecézi nepřišli o Velikonocích k přijímání, bylo zanedbatelné. Ve farnosti Tournefeuille byl za revoluce opakovaně vznesen požadavek na ranní mši a místní náboženské bratrstvo se udrželo silné.

V Provence nacházíme málo důkazů o dechristianizaci, i když do klášterů odcházelo méně dívek. Protestanti v La Rochelle se rozhodně neasimilovali ani nepropadli lhotejnosti. Snažili se uchovat si víru a tajné křty byly běžné. Katolická církev zjevně těžila z vlny evangelismu ve

venkovských oblastech Francie, jehož oživení bylo asi do jisté míry dáno zásadním podílem církve na šíření vzdělanosti mezi venkovským obyvatelstvem. Náboženské poutě se těšily všeobecné oblibě a kult Nejsvětějšího srdce Páně - zbožně vyznávaný vysokým klérem i prostým lidem - byl jedním z náboženských úspěchů tohoto století.

Katolická víra vzkvétala nejen ve venkovských oblastech Francie, ale také v německých katolických státech, jejichž obyvatelstvo houževnatě lpělo na „barokní pietas“, podporované v předešlém století. Sotva se tu dalo pochybovat o síle lidové zbožnosti, což platí také o městech jako Koblenz, Kolín nad Rýnem, Mohuč a Mnichov. Náboženský život se vyznačoval množstvím bohoslužeb, procesí, poutí a bratrstev. Karel VI. a Marie Terezie s pozoruhodným úspěchem podněcovali úctu k českému světcí Janu Nepomuckému, jeho sochy a náboženská bratrstva rostly jako houby po dešti. Vídeňská bratrstva dosáhla za Marie Terezie velké obliby a útoky, které proti nim vedl Josef II., byly pramálo populární. Papež Pius VI. nepochodil, když přijel Josefa do Vídně v roce 1782 pokárat za jeho náboženskou politiku, ale v průběhu tohoto prvního setkání papeže s císařem od roku 1530 se pontifikovi dostalo nadšeného přijetí od většiny obyvatelstva. Po příjezdu do Vídně jej vítalo 100 000 lidí a během svého veřejného papežského požehnání na velikonoční pondělí byl svědkem projevů hluboké úcty a oddanosti. Také po zbytek své cesty se setkával s bouřlivým přivítáním, zvláště v Mnichově, Augšpurku a Tyrolích. Když Fridrich Veliký zrušil některé z početných katolických a protestantských svátků, byl nucen zmírnit svou politiku kvůli silné opozici ve Slezsku.

V mnoha katolických zemích se zbožnost nadále upínala k místním světcům a jejich oltářům, jako v jižní Itálii, nebo k velkému množství mariánských oltářů se zázračnými ikonami, jako tomu bylo v Polsku. V Rusku se rozvíjela lidová duchovní poezie, čerpající z apokryfů, biblických či liturgických textů a orientující se na pravoslavný církevní rok.

V protestantské Evropě se náboženská obnova neomezovala na německé pietisty a nová hnutí jako metodismus. Navzdory tvrzením ostatních protestantských skupin nechyběla oficiálním protestantským církvím energie a jejich kongregace neuvízly v nečinnosti. Tyto církve pečovaly o svá stáda a nebránili se náboženským kampaním, jako byla například ta, kterou vedli anglikáni a nonkonformisté v prvních desetiletích století ve Walesu proti katolictví, pijanství, klení a ve jménu spásy a vzdělanosti. V Londýně došlo díky silné lidové zbožnosti ke zvýšení účasti na nedělních bohoslužbách i na ranní a večerní liturgii. Náboženská struktura sociálního života přetrvávala. Jeden anglický turista si v porýnském St. Goaru v roce 1785 poznamenal, že „strážný ohlásí příslušnou hodinu počtem zatroubení na roh a pronese krátkou zbožnou výzvu k lidem, kteří jsou všichni protestanti, aby velebili Boha za to, že jim věnoval další hodinu“. Toto století bylo také svým způsobem vyvrcholením křesťanské civilizace. Pro katolicismus to byla éra velkých jihoněmeckých a rakouských náboženských poutí, klášterních kostelů, knihoven, pro protestantismus období Bachových mší a Handelových oratorií.

Velkým náboženským západem se vyznačovaly evangelické skupiny a jednotlivci byli obviňováni z „horlivosti“, tedy požadavku na osobní, soukromé zjevení, ačkoli oni sami tuto výtku nepřijímali. Judaismus, náboženství, pro něž jsou charakteristické relativně nezávislé komunity, byl v důsledku jedné takové vážně rozpolcen. Ukrajinský zázračný lékař Israel ben Eliezer (1700-1760) kritizoval to, co nazýval formalismem ortodoxního judaismu, a vyzýval k obcházení rabínů v jejich roli prostředníků a představených. Sám kladl důraz na boží všudypřítomnost a možnost přímého společenství s Bohem. Jeho obrodné návrhy původně nesměřovaly k založení nového hnutí, ale Eliezerovi stoupenci posléze vytvořili samostatné společenství chasidů, jehož předáci byli v roce 1772 exkomunikováni.

Protestantská horlivost měla velké množství podob. Milenarismus nebyl bez významu, ale zdá se, že se proměňoval v závislosti na konfesních a politických okolnostech. Vyhnání hugenotů a válku o dědictví španělské provázela vzplanutí v mnohých oblastech, jako třeba ve Württembersku, kde „požehnání“ odsoudili oficiální církve jako zkorumpovanou, a mezi hugenoty samotnými.

Francouzští proroci, sekta těch, kteří přežili cévenneské povstání, dorazili v roce 1706 do Londýna, vyhlásili blížící se konec světa, a poté co se setkali s překvapivě širokou podporou, podnítli jistý rozmach horlivosti. Z Anglie se rozšířili do Ameriky, Spojených provincií a říše. Způsobili značné pozdvížení a povstala proti nim nemalá opozice v rámci oficiálních protestantských církví, v jejichž chladném racionalismu se hledá příčina jejich střetu s horlivci. Měly málo pochopení pro lidový milenarismus, jako jej neměl pietismus v Halle či Wesleyho metodismus. Milenaristické proudy v osmnáctém století jsou stále nezmapovaným terénem. Je možno se s nimi setkat ve Francii mezi jansenisty ze Saint-Médard a v dílech jako Pojednání o epoše opětovného povolání Židů (Dissertation sur l'époque du Rappel des Juifs) z roku 1779, mezi starověrci a mezi anglickými unitáři. Joseph Priestley i Richard Price očekávali, že konec světa nastane po zhroucení světské moci.

Pietismus, směr, který vznikl v severním Německu v pozdním sedmnáctém století, byl spíše postoj než náboženské vyznání. Ve snaze oživit německý protestantismus volal po rozvoji duchovních darů v rámci společenství věřících. Philip Spener (1635-1705), dvorní kaplan v Sasku a potom uprchlík v Berlíně, tvrdil, že víra se musí opírat o aktivní zbožnost. Pietisté kladli důraz na úlohu kázání a vzdělávání, zvláště chudých, a na význam osobního obrácení. Pietisté popisovali stát jako instituci určenou k výchově a zdokonalování společnosti, což napomohlo vzniku osobité politické kultury v Prusku, jež činila státní službu věcí morálky.

Individuální konverze měla klíčový význam také podle Johna Wesleye (1703-1791), který začal evangelizační kampaň v Anglii v roce 1738. Wesley spojil kritiku oficiální církve s bezprostředním napojením na kontinentální protestanty, zvláště na znovu aktivní moravské bratry se základnou v Herrnhutu, což bylo saské náboženské společenství vybudované pietistou hrabětem Zinzendorfem a vycházející z české reformace. Metodismus, zamýšlený zpočátku Wesleyem jako prostředek obrody anglikanismu, se tak stal součástí „velkého probuzení“, širokého proudu protestantské obnovy v Evropě a Severní Americe. Wesley spatřoval účel své misie ve spáse duší. Naléhal proto, aby se lidé obrátili ke Kristu a dosáhli tak vykoupení, sliboval, že dojdou poznání o své spáse. Wesley přicházel s eklektickou, mohutné misijní činnosti přizpůsobenou teologií, která se obracela k úzkostem prostých lidí. Jeho víra v náboženství jako majestátný zápas s prozřetelností, demony a všudypřítomnými čarodějnicemi, jeho ochota hledat radu náhodným otevřením bible, to vše nacházelo odezvu u stále většího okruhu stoupenců z lidových vrstev. Usnadňovala to také energičnost kazatelské misie, obrodný charakter metodismu se zpěvem náboženských písní, silvestrovskými bohoslužbami, hostinami bratrské lásky a Wesleyho obratnost. Byl si dobře vědom významu tisku a produkoval množství traktátů a periodických tiskovin. Zuřivý antikatolík Wesley jistě nebyl tolerantní, byl ale pružný a do sborů přijímal muže i ženy všech vyznání. Od 40. let používal laické kazatele, protože se mu nepodařilo získat si dostatečnou podporu vysvěcených kněží. To přispělo k nárůstu klerikální opozice stejně jako neshody kolem Wesleyho teologie.

Jansenismus

Ve svém Srovnání horlivosti metodistů a papeženců z let 1749 až 1751 biskup z Exeteru George Lavington napsal, že metodismus napodobuje fanatické výstřelky středověkého katolicismu, jako je blouznění, vymítání ďábla a zázračné léčitelství. Dvacet let předtím byla Paříž svědkem podobné události, když se hrob jansenistického děkana na hřbitově u pařížského kostela Svatého Medarda stal dějištěm údajných zázračných uzdravení a extáze lidí, kteří prohlašovali, že je osvětil Duch svatý. Stejně jako metodismus to vyvolalo zájem představitelů církve. Před rokem 1732 už přicházely zprávy o šířícím se „fanatismu od Svatého Medarda“ z diecézí celé Francie včetně Bordeaux, Chartres, Marseille a Tarbes. Hřbitov byl uzavřen, což mělo za následek pořádání soukromých domácích obřadů, dosti běžných ještě v Paříži raných 60. let osmnáctého století, v nichž hrála hlavní úlohu při vyjadřování pocitu duchovního osvobození extatická křeč. Tato příhoda podobně jako hnutí protestantské obnovy do jisté míry odhaluje sílu náboženského cítění určité

části obyvatelstva s převahou žen. Zároveň ukazuje nedostatečnou schopnost oficiálních církevních organizací, jež se zaměřovaly na poskytování svátosti oltářní farním klérem, vyjít této potřebě vstříc.

Události od Svatého Medarda zdramatizovaly potenciálně závažné důsledky jansenismu v širokých vrstvách obyvatelstva. Mnohé nálepky přidělované náboženství osmnáctého století jsou nevýstižné nebo problematické - například u pojmu evangelikalismus vzniká potíže, má-li se používat pro anglikánskou, wesleyánskou, nebo nonkonformistickou obnovu v Británii na konci tohoto období -, ale málokterá je tak těžko uchopitelná jako jansenismus. Toto původně teologické hnutí první poloviny sedmáctého století nabylo bezpočtu církevních, teologických, kulturních a politických významů. I když perzekuce, které byl jansenismus ve Francii vystaven ze strany církevní i světské moci, způsobila, že přívrženci i vnější pozorovatelé jej vnímali jako zřetelně vymezenou skupinu, všude tomu tak nebylo a francouzský jansenismus měl ostatně daleko k homogenitě. Z teologického hlediska se jansenismus vracel k augustinovským formulacím a vyslovoval pochybnosti o schopnosti člověka dosáhnout spásy vlastním úsilím. Jansenisté trvali na nezbytnosti církve a jejich teze, že „boží milost není ničím, co si lze zasloužit a získat na stezce, která nám již byla zjevena, ale spíše darem v ruce božích, jehož podmínky jsou mimo dosah našeho chápání“, vyjadřuje nové pojetí světa, v němž lidské cesty a boží vůle nemusejí být ve vzájemném vztahu.

Nepřekvapí, že Ludvík XIV. ve svém úsilí o uniformitu francouzského náboženského života nelibě nesl jak víru, jež popírala schopnost světské a církevní vrchnosti neomylně zastupovat boží vůli, tak rozkol uvnitř francouzského katolicismu. V roce 1704 se Ludvíkův vnuk a španělský král Filip V. vyjádřil o nutnosti zničit „sektu tak škodlivou pro stát i církev“. V prvním desetiletí osmnáctého století zásahy proti jansenistům zesílily. To vyvolalo odpor ve francouzské církvi i v pařížském parlamentu a na krátkou dobu dokonce rozproudilo úvahy o unii s anglickou církví arcibiskupa Wakea. Parlament i církev hájily národní „galikánské“ výsady proti univerzálním právním nárokům papežství. V roce 1703 se Ludvík a Klement XI. společnými silami snažili potlačit jansenismus jako hnutí a jev. V obavě z opozice v případě snahy potvrdit ji v parlamentech, rozeslal Ludvík papežskou bulu všem biskupům spolu s listem státního sekretáře, který oznamoval, že se jedná o dohodu mezi králem a papežem v zájmu zachování jednoty víry. Poté co někteří biskupové pochopili dopis jako příkaz zveřejnit bulu a učinili tak, vložil se do věci pařížský parlament a poukázal na neobvyklost takového postupu. Ludvík neměl zájem vyvolávat spory v okamžiku velkého národního vypětí a dovolil parlamentu zakročit proti biskupovi z Clermontu. V roce 1713 přesvědčil Ludvík papeže Klementa, aby vydal bulu Unigenitus, která odsuzovala 101 údajných jansenistických tvrzení. Jak se blížil konec války o dědictví španělské, snažil se Ludvík donutit parlamenty, aby Unigenitus potvrdily.

To rozpoutalo pří, která pomohla rozdělit francouzskou katolickou církev a stát na desetiletí. Církev, vláda a parlamenty byly rozpolcený, ale ne všichni, kdo hájili galikánské pozice a nazývali je proto jansenisty, se ztotožnili s teologickým postojem spojovaným s jansenismem. Povaha a míra tohoto rozkolu se lišily, nicméně jansenismus se stal bitevním polem katolické země, která se zajímala spíše o charakter papežské, biskupské a parlamentní moci než o hrozbu slabého francouzského protestantismu. Většina biskupů se snažila využít buly Unigenitus a své vlastní autority k zastrašení vzpurných curés čili farářů. Mnozí z nich, zejména v Paříži, byli ovlivněni richerismem. Ten se opíral o spisy Edmonda Richera a jansenisty Pasquiera Quesnela (1634-1719), jehož názory odsoudila bula Unigenitus, a prohlašoval, že tak jako biskupové jsou duchovními dědici apoštolů, jsou kněží následovníky učedníků Kristových a ve svém postavení tudíž na biskupech nezávislí. Prosazoval právo kněze udělovat svátosti bez ohledu na biskupskou moc. Tak se touha po zlepšení statutu a postavení farního kléru začala spojovat s jansenismem, i když ne všichni curés nespokojení se svým podílem na desátcích nebo s biskupy a řádovým klérem (řeholníky, žebravými mnichy a jeptiškami) přijali za svá jansenistická teologická východiska.

Mínilo se, že spory vyrůstající z jansenismu a spojené s jansenismem se významně podílely na narušení ústavního konsensu francouzského státu a oslabení monarchie, v neposlední řadě proto, že snížily efektivitu politické podpory poskytované církví a zpochybnily sdílenou shodu o přijatých hodnotách, symbolech a mýtech. Jansenistické tiskoviny určitě v mnoha případech vedly ke zpochybnění královské autority, zvláště kolem roku 1715 a na počátku třicátých či padesátých let. Nesmíme se však domnívat, že spory v rámci politického systému, který zahrnoval množství institucí se silně vyvinutým vědomím vlastní identity a cílů, byly důkazem vážné krize. Někteří historici možná přeceňují význam symbolů a mýtů, jakmile objeví, že jsou důležité. Je tu patrná tendence přehlížet „politický“ rozměr předrevolučních evropských států a církví, podceňovat význam rozdílů mezi názorovými, institucionálními a věcnými spory. Královská politika, papežské nároky a postoje episkopátu sotva prošly předchozími dvěma stoletími bez otřesů. I když Ancien régime sotva považujeme za stabilní, natož pak statický, v osmnáctém století čelila řada církví a států stupňujícím se tlakům, tyto tlaky vytvářely napětí a posléze vedly k revoluci. Spíše však dlužno podotknout, že církve a státy se v tomto období vyvíjely kontinuálně, že rozpory, které tento vývoj odrážely a podněcovaly, nebyly důkazem nestability. Instituce v tomto období byly schopny unést nemalé množství krizí a názorových rozdílů. Konsensus a mýty nevedou ke klidu a nehybnosti, ani je nevyžadují.

V určitých obdobích způsobovaly jansenistické publikace ve Francii vážné politické problémy, v jiných, například v letech 1733-1748 a od konce 50. let, nikoli. Od pozdních 40. let byly policejní zásahy proti jansenistickým novinám Nouvelles Ecclésiastiques sporadické. Byla-li politická krize 50. let trvalejší než krize let 30., zasloužily se o to spíše rozdílné politické schopnosti kolísavého Ludvíka XV. a obratnějšího kardinála Fleuryho, který jako první ministr v letech 1726-1743 úspěšně snížil napětí. Boj mezi pařížským parlamentem a nejvyššími představiteli církve nebyl ničím novým, nyní se však značně vyostřil. V roce 1758 se parlamentu podařilo získat nejvyšší soudní pravomoc nad veřejným udělováním svátostí. Protesty kléru v letech 1758, 1760, 1762 a 1765 ničeho nedosáhly a v roce 1765 parlament zrušil rozhodnutí všeobecného synodu francouzského kněžstva, která měla posílit nezávislost kněží.

Jansenistické ideály se neomezovaly jenom na Francii a na osoby, které lze jednoznačně definovat jako jansenisty. Od 30. let osmnáctého století si získaly vliv také v Itálii, kde je propagoval Muratori spolu se svými žáky a podporovali je vladaři a ministři stojící v opozici k papežským nárokům. V jednom ze svých děl, věnovaném Karlu VI., císaři svaté říše římské a po jistou dobu své vlády panovníkovi poloviny Itálie, Muratori předkládal argumenty ve prospěch neokázalé zbožnosti a proti barokní exaltovanosti, kritizoval papeže i církevní řády. Jansenistické ideje kolovaly v 60. letech v Tanucciho Neapoli a Tillotově Parmě. Jansenističtí biskupové a kněží měli v 70. a 80. letech vliv v Lombardii, poté co vláda omezila pravomoci papeže a řádů, zavedla toleranci, potlačila náboženská bratrstva i církevní soudy, a vydala nařízení, že všichni farní kněží budou muset napříště studovat v pavijském semináři, který právě zreorganizovali jansenističtí duchovní. Josef II. tam v roce 1784 osobně předal zlaté medaile vedoucím jansenistům. V Toskánsku podporoval Josefův bratr velkovévoda Leopold reformy Scipiona de'Ricciho, jansenistického biskupa z Pistoie a Prata. Snaha zjednodušit liturgii, reorganizovat církve tak, aby se zvýšila moc farních kněží, a útok na církevní řády však narazil v roce 1787 na opozici většiny toskánských biskupů a vedl k výtržnostem v Pratu. Leopold poté svoji podporu stáhl.

Jansenistické vlivy v Rakouském Nizozemí hrály svou roli ve snaze vlády regulovat činnost církve a postavit se papežskému vlivu. Jansenismus původně vznikl na tomto základě, ale od osmnáctého století se zabíral méně věroučnými otázkami a více zrušením náboženských rituálů, které považoval za neslučitelné s prvotní církví. Propagoval myšlenku očištěného a asketičtějšího náboženství se skromnějším ceremoniálem i papežskou mocí. To byl důvod, proč mnozí jansenisté podporovali vzdělávání lidu jako nezbytného předpokladu opravdové znalosti křesťanství a překládání bible do národních jazyků. Bula Unigenitus čelila tomuto uvolňování církevního dohledu

odsouzením požadavku na právo laiků číst bibli v mateřském jazyce a aktivně se účastnit liturgie. Ideje a klerici z Itálie a Rakouského Nizozemí ovlivňovali dění v Rakousku.

V roce 1752 vyzdvihl vídeňský arcibiskup Jan Josef Trautson význam kázání pro poučení lidu oproti teatrálním rituálům a ceremoniím. Vídeňský arcibiskup hrabě Kryštof Migazzi prosazoval jansenisty na místa zpovědníků císařské rodiny. V letech 1757 až 1767 otevřel výchovu kněžstva jansenistickým vlivům a zrušil monopol jezuitů na poskytování vyššího teologického vzdělání. S podporou Marie Terezie zaváděli mnozí jansenismem ovlivnění biskupové četné změny. Lublaňský biskup hrabě Herberstein kritizoval náboženská bratrstva. Brixenský biskup hrabě Spaur omezil uctívání svatých obrazů.

Ne všichni rakouští kněží podporovali postoje a metody, které se označovaly za jansenistické. Sám Migazzi se později obrátil proti reformátorům a kritizoval některé učitele teologie na Vídeňské univerzitě. Stěžoval si na útoky Josefa von Sonnenfelse na celibát a v roce 1777 cenzuroval Ferdinanda Stogera, který ve svých přednáškách z církevní historie kritizoval papežskou vládu a inkvizici. Ne všichni „jansenisté“ nadto schvalovali royalistickou církevní politiku habsburské monarchie. Někteří z těch, kdo se přidržovali teologické tradice, jako Karl Schwarzzi, namítali, že Josef zasahuje do nepostradatelných práv církve a jeho pojetí církve je spíše vojenské než apoštolské. Přinejmenším v jednom bodě se však oba směry shodovaly: v Rakousku jako kdekoli jinde se jansenistické myšlenky a regalismus spojily v odporu vůči jezuitům.

Osud jezuitů

Zrušení jezuitského řádu bylo nejdramatičtějším projevem moci státu nad církví před francouzskou revolucí a názorným dokladem rozkolu uvnitř křesťanstva. Jako mezinárodní řád se zvláštním slibem věrnosti papeži jezuité po dlouhou dobu symbolizovali v protestantské Evropě jednotu záměrů a ambicí mezinárodního katolicismu. Věřilo se, že jako královští zpovědníci v celé katolické Evropě vládnou rozsáhlou tajnou mocí. Mnozí z nich o ni skutečně usilovali, zpovědník Augusta III. Ligerit pletichařil v roce 1748 proti prvnímu ministru hraběti Brühlovi. V katolické Evropě měli jezuité nepřátele v Římě, na katolických dvorech i mezi světským klérem a ostatními řády. Sílily se pochybnosti o jejich loajalitě, jejich bohatství, to skutečné i vybájené, bylo předmětem závidosti stejně jako jejich postavení, zejména jansenisté kritizovali jejich zásady a metody pro přílišnou přizpůsobivost. Bylo by však chybou vylíčit osud jezuitů jednoduše jako triumf státu nad církví. Oslabovala je také kritika a opozice v církevních kruzích. V letech 1704, 1715 a 1742 ukončila papežova odmítnutí jejich úsilí obrátit na křesťanskou víru čínské vládnoucí vrstvy, když zavrhovala prostředky, jimiž se řád snažil přizpůsobit křesťanství víře Číňanů. Za pontifikátu Benedikta XIV. (1740-1758) vliv jezuitů v Římě upadl.

Rozhodující úder však jezuitům zasadily světské vlády. Podnět přišel z Portugalska. Zdejší první ministr Pombal nedůvěřivě sledoval záměry jezuitů v jejich paraguayské misi a nelibě nesl jejich moc v Portugalsku, až posléze dospěl k závěru, že musejí být zničeni. Jako diplomat ve Vídni byl dříve ovlivněn jansenistickými myšlenkami. V roce 1758 se mu podařilo rozšířit falešné obvinění o zapletení jezuitů do pokusu o atentát na Josefa I., a rok nato byli vyhnáni. Regalistické spisy je osočovaly z podvratné činnosti. V roce 1761 byl veřejně popraven uškrcením a spálen italský jezuita Gabriel Malagrida, kazatel, kterého v Portugalsku považovali za proroka a světce a který vysvětloval zemětřesení v Lisabonu jako projev božího hněvu na portugalskou vládu.

Ve Francii padesátých let osmnáctého století byly útoky na jezuitu časté. V roce 1757 je bezdůvodně obvinili z pokusu o vraždu Ludvíka XV. V roce 1761 pařížský parlament v důsledku finančních potíží jezuitského řádu přezkoumal jeho stanovy a vydal usnesení, že poslušnost řádovému generálové za hranicemi je politickou hrozbou. Jezuité dostali příkaz uzavřít své koleje a jejich slavnostní sliby byly v roce 1762 prohlášeny za neplatné. Ludvík XV. a většina biskupů se snažili vyhnout se jejich vypovězení a „galikanizovat“ řád ve Francii. Takovému řešení byla zpočátku nakloněna většina představených francouzských jezuitů, ale ztroskotalo tváří v tvář

neústupnosti parlamentu i řádového generála Lorenza Ricciho. V roce 1764 byla činnost Societas Jesu ve Francii zastavena. Po obviněních, že v roce 1766 vyprovokovali bouře ve španělských městech, byli roku 1767 jezuité zakázáni ve Španělsku a v Neapolsku. Klement XIII. se je snažil chránit, ale jeho nástupce Klement XIV. na nátlak bourbonských panovníků, kteří obsadili papežské državy Avignon a Benevento, řád v roce 1773 zrušil. Odráželo to úpadek prestiže papežství. Činnost řádu pak byla zastavena ve zbývajících katolických státech, zejména v habsburských zemích, v Polsku a na územích říše. Ricci zemřel v papežském vězení v roce 1775. Někteří jezuité našli útočiště v Prusku a Rusku, protože tamní vládcové neměli chuti vyhlásit papežský zákaz. Pius VI. marně naléhal na Kateřinu II., aby řád rozpustila, tu však nadchlo učitelské nadání jezuitů, a proto jim poskytla ochranu.

Potlačování jezuitů se nesetkávalo s kladným ohlasem v některých úředních kruzích ani u mnoha prostých lidí. Marie Terezie měla o řádu své pochybnosti, ale až do Klementova rozhodnutí se nesnažila proti jezuitům zakročit. Proti jezuitské zákony pařížského parlamentu z roku 1762 se nestaly vzorem pro samostatné soudní dvory v Alsasku, Artois a Franche-Comté. Díky morální a intelektuální pověsti, jíž se těšili jezuité v Béamu, je šlechta otevřeně hájila na zasedání místních stavů. Parlament v Pau se obával, že bude těžké zaplnit mezeru po jejich učitelském působení. Falcký ministr baron Beckers předvídal obdobné problémy na poli vzdělávání, kazatelské a zpovědní činnosti. Přátelsky naklonění biskupové ve Francii, zdá se, pomáhali jezuitům získávat nové uplatnění v církvi. Lidový odpor k zakazu jezuitů se projevoval na mnoha místech, a to i v říši a v Itálii. Bylo to zvláště tam, kde plnili pastoračně misijní úkoly jako v Béamu či v Polsku, kde na konci 60. let působili jako kazatelé a katecheti. V Tyrolsku měl být v rámci josefinského tažení proti „barokní pietas“ v 80. letech potlačen kult Nejsvětějšího srdce Páně, který se vyvinul během jezuitských lidových misí v polovině století. Popularita kultu však po roce 1790 vedla k jeho novému rozkvětu. Vzdělávací a pastorační úkoly jezuitů většinou převzaly jiné, světské i církevní instituce. Ne všichni ale sdíleli spokojenost jansenistických a osvícenských publicistů. Zrušení jezuitského řádu nevrhlo příliš dobré světlo na jeho vykonavatele. Zvláště v Portugalsku se s mnohými jezuitami nakládalo krutě, řada užitečných institucí byla zničena nebo poškozena. Kolej v Malines nebyla jediná, jejíž knihovna se rozprodala. Dva bývalí maďarští jezuité, básníci Ferenc Faludi a David Szabó, spatřovali ve zrušení řádu smrt kultury a příznak úpadku evropské společnosti. Marie Terezie poskytla ze získaných peněz obrovské půjčky šlechtě a hlavní řádová budova ve Vídni se proměnila v sídlo ministerstva války.

Vztahy mezi církví a státem

Jednoznačná rozluka církve a státu byla v zásadě dědictvím francouzské revoluce. Do té doby se žádná vláda neodtrhla od organizovaného křesťanství, byť by měla spory s klérem nebo papežem. Společnosti evropského ancien régime poutala k církvím nejen víra a potřeba vyjadřovat a naplňovat ji formou kolektivního, posvátného obřadu, ale také úloha církve v celé řadě činností, zejména na poli vzdělávání a sociální péče, jakož i společné užívání církevních důchodů. Církve a společnost nebyly propojeny jenom na nejvyšší úrovni, ale také na úrovni farností. Místní honorace často formálně nebo neformálně spolurozhodovala o jmenování místního kléru, který se mnohdy neobešel bez její podpory. Velká část církevních příjmů ovšem plynula do kapes laikům. V Anglii připadla jedna třetina desátků světským držitelům církevního majetku, 53 procenta výtěžku z patronátního práva církve získávaly soukromé osoby a 10 procent Koruna. Pozemky anglikánské církve se pronajímaly za výhodných podmínek. Většina nájemců byla příliš mocná, aby se nechala vykořisťovat, a odpor proti zvyšování episkopální renty přinášel úspěchy. Přesto bohatství anglikánské církve po roce 1750 vzrostlo díky stoupajícím zemědělským výnosům. Mnohá obročí v Prusku byla na dlouhý čas přeměněna na světské državy a zapůjčena šlechtě. Světský vliv se uplatňoval také při dosazování představených pruské církve. Pravoslavnou církev ve Valašsku a Moldavsku, největšího pozemkového vlastníka v zemi, osvobozeného od placení daně, ovládala místní elita. Vlády se na druhou stranu ucházely o spolupráci kléru. Ve Španělsku existovala dlouhá

tradice kněží ve vysokých státních funkcích. Devět z dvanácti předsedů rady Kastilie v letech 1700 až 1751 byli duchovní a jak v Aragonu, tak v Katalánsku měly během prvního desetiletí osmnáctého století místokrále církevního stavu. Ne všechna církevní půda byla osvobozena od daně. Církev v Rakousku byla zdaněna a stejně jako svěští majitelé půdy nucena odvádět vysokou kontribuci neboli přímou daň, kterou zavedl Haugwitz v roce 1749. Francouzská církev si udržela právo na vlastní zdanění, nicméně očekávalo se, že nejvyšší synod bude přispívat významnými částkami. V roce 1755 bylo nabídnuto 16 milionů livrů. Obecně se v průběhu století církevní daně působením vlády zvyšovaly.

Mnozí panovníci byli osobně zbožní, a jelikož se náboženství nahlíželo jako společenská nutnost i osobní zkušenost, snažili se vládci, vlády i majitelé panství pěstovat náboženské rituály. Karel XII. četl každý den svého života bibli. Víra ruské carevny Alžběty se popisuje jako náboženská mánie. Parmský vévoda Ferdinand, exkomunikovaný Klementem XIII. poté, co v roce 1768 vykázal jezuity, chodil na mši dvakrát denně. Císařská rodina se úzce ztotožňovala s katolickou církví a pilně se účastnila bohoslužeb a slavností. Císařovna vdova na svátek svatého Josefa v roce 1709 obsluhovala u stolu patnáct chudáků, za Marie Terezie celý dvůr vždy společně docházel na velikonoční obřady. Až Josef II. omezil počet příležitostí, kdy dvůr navštěvoval chrám.

Od majitelů panství se očekávalo, že budou působit na náboženský život v daném místě. Petr I. v návaznosti na politiku svých předchůdců dovolil vlastnit statky s pravoslavnými nevolníky jenom těm cizincům, kteří konvertovali k pravoslaví. Pokyny ruských velkostatkářů jejich šafářům dokládají zájem o mravní život vesničanů. Oficiální církve chránily zvyklosti a zákony. Rouhačství a nectění neděle se protivilo právu. Dánské zákony z roku 1676 obsahovaly opatření proti klení, pití a obchodování ve sváteční dny. V Itálii bylo zakázáno převlékat se o masopustu do církevních rouch.

Zvyky a zákony očekávaly také mnoho od kněží. V protestantském Bádensku i katolické Francii farní klérus odpovídal za vedení záznamů o křtech, sňatcích a pohřbech, dohlížel na školy, organizoval dobročinnost a rozděloval její výtěžky, zaváděl nové zemědělské postupy a navštěvoval nemocné. Tato vzájemná podpora a sdílený úkol pěstovat mravní a duchovní zdraví lidu byly trvalým průsečíkem rozepří mezi vládci a kněžstvem. Na tom ale nebylo nic nového. Ani v předcházejícím století nevládla uniformita názorů na církevní záležitosti. Tak jako během konstitučních přelomů nepřestala existovat politická loajalita, tak ani spory o církevní otázky neotřásl vírou. Neměli bychom podceňovat pružnost a odolnost institucí a názorů ancien régime.

Ústředním tématem vztahů mezi církví a státem bylo odhodlání vládců zajistit si a udržet kontrolu nad náboženským životem jejich zemí. Jak jsme viděli výše, obnášelo to potlačování jinověrců a někdy také zvyšování moci nad jejich církvemi. V roce 1753 oznámil Fridrich Veliký katolickému řádu sv. Jana, že privilegia ve slezských komturstvích si udrží pouze pod podmínkou, že se oddělí od českého velkopřevorství na habsburském území. Kaunic se ohradil s tím, že ustoupí-li řád, postaví Rakousko před podobnou volbu své poddané.

Církevní systém a věrouka katolické Evropy byly závislé na mezinárodní instituci, papežství. Manipulace s papežskou mocí nebo její přehlížení jistě nebyly ničím novým, různice v průběhu osmnáctého století vyrůstaly z tradičních příčin sporů. Viktor Amadeus II. se od počátku století střetával s Klementem XI. ohledně jmenovacích a regálních práv, otázek jurisdikce, kněžských imunit a výkonu lenních práv v papežských državách. Ostrý konflikt, provázený pŕtkami v Savojsku-Piemontu, na Sicílii a v Sardinii, se podařilo urovnat až konkordátem v roce 1742, jímž papež ustoupil ve většině sporných bodů. Portugalský král Jan V. se zneprátelil s papežem kvůli svému požadavku na zřízení patriarchátu v Lisabonu. Diplomatické vztahy byly napjaté v letech 1728-1732 a znovu v letech 1760-1769, kdy se Pombalovi nelíbila podpora, kterou Klement XIII. poskytoval jezuitům. Konkordát z roku 1753 umožnil Ferdinandovi VI. kontrolovat španělskou církev.

Také v mezinárodní diplomacii se papežství čím dál častěji obcházelo a někteří panovníci, jako například císař Josef I. v roce 1709, neváhali použít ve sporech s papeži vojenské síly jako proti jiným světským vládcům. Papežští zmocněnci, příkazy a právní nároky se často přehlíželi nebo odmítaly. Aktivní opozice vůči papežství mnohdy vyplývala z odhodlání některých papežů udržet si svoji moc. Klement XI., znesvářený se všemi katolickými mocnostmi, důrazně prosazoval lenní nároky papežství v Itálii. Pozdější exkomunikace Ferdinanda Parmského měla za následek odvetná opatření vévodových bourbonských příbuzných. Dalekosáhlost církevních požadavků neodvratitelně vyvolávala spory. Benedikt XIV. odsoudil toskánský pohřební zákon z roku 1748 jako zásah do pravomocí kněžstva. Od 60. let se v mnohých státech stupňovala důrazná protipapežská ofenzíva, prodchnutá regalistickými myšlenkami. V roce 1776 jeden kardinál napsal:

Válka, kterou vedou dvory ve Vídni a v Neapoli proti papežství, se zdá zhoršovat den ode dne. Málem každý spěšný posel přináší zlé zprávy o plánech a novotách, které tyto dva dvory dnes a denně vymýšlejí ku škodě práv a vážnosti papežství a církve. Jeho Svatost se uchýlila k vyčkávání na zásah Prozířetelnosti a změnu okolností.

Ostatní mezinárodní katolické instituce také strádaly. Moc inkvizice byla okleštěna nebo zničena. Vlády podvazovaly pravomoci zahraničních diecézí, v roce 1789 například právo salcburského arcibiskupa vybírat církevní daň v Bavorsku. Řádové kněžstvo se muselo stále víc sklánět před autoritou místních panovníků. Karel III. v rámci prosazování této politiky ve Španělsku zakládal španělské kongregace, v roce 1783 například kartuziánskou. V roce 1776 se Tanucci snažil oddělit neapolské kartuziány od jejich francouzského představeného. Neapolští ministři v roce 1778 zvažovali možnost použít řádový majetek na vládní investice, třeba na stavbu lodí, a mnichy poslat na odpočinek. Jako důvod uváděli, že kartuziánská statuta podřívají pravomoci panovníka.

V sázce ale nebyla jen moc a vážnost. Monastismus byl odmítán širokými intelektuálními, vládními a částečně i církevními kruhy katolických států jako nemorální a nepřirozené mrhání prostředky. Modlitby za duše zemřelých se jevíly méně důležité než péče o duše žijících. Úspěšnost řeholníků v plnění jejich poslání byla různá. Přes tvrzení kritiků nepropadli všichni nevědomé zahálce, a byli i tací, kteří podobně jako kremsmünsterští benediktini pomáhali šířit myšlenky osvícenství. Jestliže někteří mniši, jako benediktini ze Saint-Hubert nebo cisterciáci ze Paix-Dieu en Hesbaye, žili pohodlným životem, nelišili se tím nutně od farního kléru. Monastický ideál měl dlouhou tradici a tomu odpovídalo velké množství těch, kteří jej nadále sdíleli. Mnišství bylo další institucí starého řádu schopnou vstřebat kritiku. Mnozí francouzští mniši odmítli opustit kontemplativní život, když k tomu v roce 1790 dostali příležitost. Zvláště ženské církevní řády ve Francii dobře prospívaly.

Svobody a desátky řeholníků budily závist mnoha světských kněží a bohatství řádů přitahovalo zájem ministrů. V Rakouském Nizozemí, kde Josef II. zrušil 163 klášterů, náležely mezi velké vlastníky půdy - patřilo jim 11 procent Brabantska. Shromáždění duchovenstva v roce 1765 vzneslo požadavek na reformu francouzských klášterů a Ludvík XV., aby získal nad procesem dohled, ustavil v roce 1766 reformní komisi vedenou Loméniem de Brienne. Bylo zrušeno 426 řádových domů, zvýšila se povinná věková hranice pro skládání slibů, vznikla nová řádová statuta. To vdechlo francouzskému mnišství nový život. Po období úpadku začaly francouzské kláštery v 80. letech lákat více zájemců o řeholní život. Monasticismus byl přesto nadále neoblíben u řady spisovatelů a těšil se malé podpoře ve světě tiskové kultury. Toto se projevilo v revoluční krizi. V roce 1789 byly zrušeny řádové sliby a rozpuštěny kontemplativní řády. Ušetřeny prozatím zůstaly řády, které se zabývaly vzděláváním, péčí o nemocné a dobročinností.

K této politice se připojily i některé další země. Kalábrijské zemětřesení v roce 1783 mělo za následek zrušení celé řady klášterů ve prospěch trpících. Objevily se snahy snížit počet řeholníků ve Španělsku. Sicilským klášterům bylo nařízeno otevřít bezplatné školy pro chudé. Marie Terezie přijala radu Paula Rieggera, profesora kanonického práva s jansenistickými sklony, že panovník má právo dohledu nad kláštery. V roce 1765 psal Josef II. o potřebě reformovat některé kláštery a

zaměstnat je „zbožnými úkoly, které budou zároveň užitečné pro stát, třeba výchova dětí“. Když se roku 1780 stal jediným vládcem, zrušil kontemplativní řády. Celkově bylo v habsburských zemích rozpuštěno na 700 až 750 řádových domů. Jejich majetku se použilo na nejrůznější účely, zčásti na vzdělávací a charitativní, ale zčásti také na církevní, mimo jiné na nové diecéze a několik set nových farností. Někdejší kláštery v Gentu se proměnily v kasárna. Klášterní knihovny byly rozptýleny, knihy nepovolených autorů, například jezuitů, dány do stoupy. I hannoverský protestant a publicista Ernst Brandes, který nechoval velké sympatie ke klášternímu hnutí, kritizoval tvrdost josefínských politiky, především kruté zacházení s jednotlivými mnichy a pohrdání tradicí. Rušení klášterů mělo obrovský dopad na místní komunity. Byla přerušena kontinuita náboženského života. Také v Rusku si stát pojistil klášterní majetek. V roce 1722 uložil klášterům povinnost pečovat o vojenské invalidy. V Rusku a na Sibiři proběhla v roce 1764 sekularizace církevní půdy, jejíž správou byla pověřena hospodářská komora. Celkem došlo ke zrušení 411 z 572 klášterů a zbytku bylo přiděleno stálé vedení.

V mnoha zemích se zmenšil podíl církve na výkonu cenzury, vzdělávání a uzavírání sňatků. Dohled nad cenzurou převzaly světské úřady v četných státech, jmenovitě v Toskánsku v roce 1743, v Lombardii v roce 1768 a v Portugalsku v roce 1768. Neznamenal to nutně oslabení církevního vlivu. V Portugalsku například hráli kněží nadále důležitou úlohu a spisy nekatolického zaměření i později podléhaly cenzuře. V 50. letech dovolila Marie Terezie Gerardu van Swietenovi a cenzurní komisi zavést sekulárnější pravidla cenzurního dohledu. Montesquieuovo dílo *O duchu zákonů* (*L'Esprit des Lois*) smělo vyjít, ale protestantské knihy Marie Terezie povolovala jenom ve výjimečných případech a po Swietenově smrti v roce 1772 se cenzura stala méně liberální. Přesto nedošlo k obnovení mocenské role církve. Od roku 1774 platil pro cenzory v Rakouském Nizozemí zákaz schvalovat jakékoli dílo týkající se náboženství, bez ohledu na autora, aniž si vyžádali konzultaci vládních úřadů. V Anglii ustala předběžná cenzura v roce 1695 a snaha arcibiskupa Tenisona o její oživení skončila v roce 1702 nezdarem.

Manželství bylo další oblastí, kde poklesla autorita církve. V roce 1721 legalizoval Petr I. smíšené sňatky protestantů a pravoslavných. Ruské nařízení z roku 1702, rušící pokutu za nedodržení zásadních smluv mezi rodinami obou stran, významně zasahovalo do pravomoci církve. V roce 1714 byl stanoven minimální věk pro uzavření sňatku, v roce 1723 zkrácena délka svatebního obřadu. V polovině století se vedly prudké boje o roli církve a světských úřadů při uzavírání manželství v Rakouském Nizozemí, diskutovalo se o platnosti sňatku neplnoletých osob bez požehnání rodičů. V roce 1783 vyšel v Rakousku přes odpor církve patent zavádějící zásadu, že manželství je ve své podstatě civilní smlouva. V Rakouském Nizozemí byly civilní sňatek a možnost rozvodu katolíků uzákoněny v roce 1784.

Také vzdělávání čím dál víc podléhalo pravomoci světských úřadů. Obnášelo to dohled nad působením církve, nikoli odmítání její spolupráce. Je však pravda, že některé události, zvláště zrušení jezuitského řádu a politika jednotlivých vládců, především pak Josefa II., směřovaly k laickému školství.

V Rusku měly církevní školy plnit aktuální potřeby společnosti. V protestantském Hannoversku a Brunšvicu se kléru dařilo uchovat si vliv na vzdělávání a vzdorovat pokusům přeměnit církve v odbor vlády. V 80. letech osmnáctého století v Brunšvicu ztroskotaly snahy vyjmout školství z pravomoci církve a pověřit jeho řízením zvláštní úřad.

V katolické Evropě se světské školství stalo aktuální otázkou od 60. let osmnáctého století. V Parmě, kde byla v roce 1755 založena kolej Lalatta a Tillot na ni přivedl učitele nových názorů, bylo od roku 1768 k založení nových škol zapotřebí povolení vládních úřadů. Brzy nato ve vévodství proběhla reforma lékařských a právnických studií a byl zmenšen vliv scholastiky na výuku teologie. V 50. letech se uskutečnila reorganizace vyššího školství v Rakousku. V roce 1759 zakázal Pombal používat při vyučování jezuitské příručky a postupy a reformoval vzdělávací systém. Setření z let 1770-1771 vytklo zpátečnictví portugalské univerzity v Coimbre, kde se ještě

ve 40. letech odsuzoval jako nepřipustný Descartes, Gassendi a Newton. V roce 1772 byla přijata nová statuta a univerzita se více otevřela světským názorům. Byly založeny katedry matematiky a přírodních věd, vybudovány laboratoře, přijeli nově pozvaní zahraniční učitelé. Ve Španělsku se vedly rozhovory o světském školství a v roce 1766 Campomanes navrhl všeobecnou reformu vysokého školství. Za účasti místních reformních učitelů vznikl v roce 1771 nový studijní řád univerzity v Salamance:

Před rokem 1770 vyřizoval celý sbor své věci tak, že se pohodlně scházel dvakrát nebo třikrát do měsíce. Teď se setkává třikrát až čtyřikrát týdně, a někdy i každý den, aby se postupně zabýval královskými nařízeními o profesorských definitivách, platech, univerzitních financích, vnitřní správě, zkouškách a téměř všech ostatních součástech univerzitního života.

V Rakouském Nizozemí se za konzervativní baštu pokládala univerzita v Lovani a Kaunic v roce 1768 zdůraznil nutnost její reformy. V reakci na to byla v roce 1772 v Bruselu založena Císařská a královská akademie věd a písemnictví. Ta svým zaměřením na technický a ekonomický rozvoj, pomáhala budovat vládou podporovanou laickou vědeckou kulturu. V letech 1776-1777 proběhla v Rakouském Nizozemí reorganizace školství a vzniklo samostatné ministerstvo. V Porýní se na školách zmenšil církevní vliv a výuka nyní více zohledňovala praktické požadavky. Podobně na univerzitách v Mohuči a Trevíru i na nově založeném bonnském učilišti poklesl význam teologie a vzrostl význam moderních jazyků a věd, ačkoli na univerzitě v Kolíně nad Rýnem nadále převažovaly tradiční osnovy a učební postupy. V říši budily velký zájem vzdělávací teorie Johanna Basedowa (1723-1790). Ten založil v roce 1774 v Dessau Philanthropin, školu, jež kladla důraz spíše na spontánní vývoj volných a rozumových schopností dítěte než na běžnou náboženskou výuku.

Francouzští reformátoři vítali vypuzení jezuitů v naději, že bude moci vzniknout národní, státem řízený vzdělávací systém, kde laici nebo světský klérus budou vyučovat praktickým předmětům. Jejich přání se nesplnila. Jezuitské školy převzaly místní rady, žádné drastické změny v učebních metodách ani v osnovách nenastaly a většinu vyučujících stále tvořili kněží. Tlak na změny se rozplynul tváří v tvář lidovému konzervatismu, nedostatku potřebné motivace v řadách učitelů, nezájmu vlády a neshodám mezi instancemi nárokuje si dohled nad školstvím: parlamenty, královskou administrativou, místními úřady a církví. V habsburských zemích se vláda zajímala o školství více a důsledněji se snažila dosahovat svých cílů. Marie Terezie usilovala o spolupráci s klérem a váhala s jednostrannými kroky. Vyhnání jezuitů pohnulo vládu k činu. Univerzity byly povzbuzovány, aby školily státní úředníky, ne učence, náplní výuky se stávaly znalosti užitečné pro sekulární stát. Vláda bedlivě dohlížela na intelektuální život a vytvořila systém schválených zkoušek. V roce 1774 byla zavedena povinná školní docházka a při výchově kněží se vyzdvihovala idea „pastorační teologie“, větší důraz se kladl na jejich pastorační, nikoli duchovní či vědecké poslání.

Rovněž bohatství, finanční a právní svobody církve podněcovaly vládní zásahy. I když mnozí jednotliví klerici i církevní instituce byli chudí, jejich společné bohatství bylo značné. Na počátku století patřilo církvi dvacet dvě procenta Lombardie, kraje, odkud vyšel prvotní impulz k reformě klášterního života v habsburských zemích. V Království neapolském byly ve 20. letech osmnáctého století církevní důchody stejné, ne-li vyšší než příjmy státu, třebaže církev musela nejspíš financovat víc budov, lidí, institucí a sociálních služeb. V Kastilii vlastnila církev přibližně jednu sedminu pastvin a zemědělské půdy, přičemž růst zemědělských cen a dávek přispíval k trvalému rozkvětu církevního majetku. V Bavorsku patřilo v roce 1764 církvi padesát šest, zatímco kurfiřtovi patnáct procent půdy. Vlády se snažily bránit růstu církevního bohatství a efektivněji církve zdaňovat. V mnoha státech, včetně Bavorska (1704, 1764), Francie (1749), Rakouského Nizozemí (1753), Rakouska a Benátek (1767) a Neapolska (1769-1772), bylo zakázáno další rozšiřování mrtvé ruky, tedy nezcizitelného pozemkového majetku církve. V Anglii se zpřísnila pravidla v roce 1736.

Fiskální výhody kléru omezovaly konkordáty. V mnoha zemích podrobili kněžstvo a jeho majetek přímějším daním, než byl systém dobrovolných či vynucených společných příspěvků. Zvláště v Rusku se církev musela podřizovat státní autoritě. Po smrti patriarchy Adriana v roce 1700 zůstal jeho stolec neobsazen a výkonem pravomocí patriarchy a církevních rad byl nařízením z roku 1721 pověřen Nejsvětější synod, tedy církevní orgán podléhající vládě. V mnoha katolických státech, jako například ve Francii a v Portugalsku, se nároky na řízení církevních záležitostí opíraly o tradiční regalistické argumenty, ale nejednalo se tu jednoduše o spor církve a státu. Spoustu státem zavedených změn, jako bylo v mnohých zemích včetně Rakouska a Neapolska snížení počtu svátečních dnů, podporovali také kněží, a zvláště ti označovaní za jansenisty. V roce 1780 svolal arcibiskup z Tours bretaňské biskupy, aby se dohodli na společném postupu proti některým lokálním náboženským slavnostem. Provázanost církve a státu vylučovala jakoukoli zásadní institucionální a ideologickou odluku už vzhledem k nesmírné šíři diskutovaných otázek a také proto, že ani stát, ani církev nebyly vnitřně zdaleka jednotné. Katolické kněžstvo rozdělovala otázka církevní vlády. „Febronius“ neboli J. N. von Hontheim, generální vikář arcibiskupa v Trevíru, představil v díle O stavu církve a legitimní moci římského pontifika z roku 1763 teorii omezené moci Říma.

V Koblenci v roce 1769 a v takzvané emžské punktaci z roku 1786 zpochybnili tři němečtí arcibiskupové-kurfirští autoritu papežství. V duchu tradičních témat prosazovali názor, že nejvyšší zákonodárná a soudní moc přináležejí pouze všeobecnému koncilu. Mnozí kněží sice podporovali myšlenku úzkých vztahů mezi státem a církví, ale neměli vyhraněnou představu o jejich praktické povaze. Uvědomovali si proměnlivost náboženského života v druhé polovině století a byli ochotni přijmout významné změny.

V katolické Evropě si získalo širokou podporu úsilí o racionální pokrok dosažitelný, jak se věřilo, prostřednictvím praktického náboženství a sociální péče. Uvádělo se, že tradiční a sporné ohraničení světské a církevní moci je možno odložit a nahradit jej prospěšnější symbiózou církve a státu. Jestliže ve smyslu moderního, historiky používaného pojmu „osvícený absolutismus“ obracíme pozornost ke vztahu mezi vládami a světskými vzdělanci, z nichž mnozí byli antiklerikálové, je důležité neopomíjet ani vztah mezi „reformními“ vládami a kleriky či snahu přizpůsobit jak ideologii, tak praxi spolupráce církve a státu novým očekáváním a okolnostem. Tento vztah byl nejprve přičiněním Josefa II. a poté francouzské revoluce značně napjatý. Náboženské problémy a církev hrály hlavní roli při vzniku proti josefinské opozice v Rakouském Nizozemí a podnítily tamní revoluci v roce 1789. Moc církve zde byla značná, ale stejného rozsahu byla neústupnost a cílevědomost, s jakou Josef II. mařil pokusy o kompromis a čím dál zřetelněji demonstroval jejich neuskutečnitelnost.

Ve Francii hráli kněží důležitou roli v politických změnách na konci 80. let. Prélats politiques, jako například Brienne, se označovali za stoupence všeobecně prospěšných reforem. Poslední generální synod, jenž se sešel v roce 1788, podpořil výzvy ke svolání generálních stavů, a na jaře 1789 byla napříč celým prvním (duchovním) stavem jasně patrná ochota k daňové rovnosti. Náboženství nebylo ústředním tématem cahiers: jenom deset procent vyzývalo ke zrušení desátku, čtyři procenta ke zrušení církevních řádů a dvě procenta k prodeji veškeré církevní půdy. Mnozí biskupové sympatizovali s liberálními politickými postoji a byli připraveni podílet se v Národním shromáždění na ústavní reformě. Krach vztahů mezi těmi, kdo se snažili reformovat církev a přizpůsobit tradiční nauku i praxi novému věku, a světskými reformátory patří do historie Revoluce. Přesvědčení o tom, že názory církve se musejí podříditi názorům vlády mělo ale široký ohlas už předtím, než k tomuto krachu došlo.

Křesťanská misie a církev

Náboženské dějiny tohoto období nejsou ryze jenom dějinami sporů a zápasů: konfliktů s vládou, s jinými církevními institucemi, s odlišnými vyznáními a jednotlivci, jejichž náboženské

zásady a zvyklosti se neshodovaly s náhledy kněží. Je také nutno věnovat pozornost úspěchům církví v opatrování jejich oveček a změnám, které církve učinily, aby je mohly opatrovat lépe. Správní reforma měla menší význam než reforma výuky kněžstva. Vyjma Ruska byla první z nich v předrevoluční Evropě poměrně nevýznamná. Diecéze a farnosti se nadále dosti lišily rozlohou, počtem farníků i hmotnými prostředky. Přesto nastaly některé důležité změny, ponejvíce v souvislosti s novým uspořádáním diecézí. V katolické Evropě se to projevilo spíše v habsburských zemích a v Portugalsku než ve Francii, Itálii a Polsku. Roku 1717 byla Vídeň povýšena na sídlo arcibiskupství, v roce 1754 vzrostl počet stolců v Čechách a na Moravě (Ve skutečnosti bylo až v roce 1777 povýšeno olomoucké biskupství na arcibiskupství souběžně se založením sufragánní diecéze v Brně. Roku 1785 bylo založeno biskupství v Českých Budějovicích.) a v letech 1776-1781 v Uhrách. Josef II. na rozdíl od Marie Terezie neváhal upevňovat haličská biskupství. V 70. letech bylo založeno pět nových diecézí v Portugalsku. Ve Španělsku byly založeny čtyři ve snaze racionalizovat zastaralé hranice.

Charakter vlastnického práva ve formě desátků a darů ztěžoval vyhlídky na podstatné změny farní struktury. Zásadní nedostatečnost této struktury však mnohde, například v Rakousku, vyvažovala činnost řádového kněžstva. Jeho misijní působení mělo zvláště významnou roli ve Španělsku. V Itálii a ve Španělsku byla farní struktura mimořádně zastaralá. Naproti tomu na habsburských územích říše vzniklo přes 800 nových farností z výtěžku Josefova ataku na kláštery. Tempo církevních změn vzhledem k populačnímu růstu bylo nejpomalejší v Anglii. Než byla pro nedostatečnost hlavního zdroje svého rozpočtu, uhelné daně, v roce 1758 zrušena Komise pro vybudování padesáti nových chrámů v Londýně a ve Westminsteru založená roku 1711, schválila stavbu pouhých dvanácti kostelů.

Mnoho snahy bylo věnováno zvýšení úrovně kněžstva. Ve 30. letech osmnáctého století založila carevna Anna sedmáct teologických seminářů. V druhé polovině století se hlavně díky většímu dohledu ze strany biskupů vyvíjelo velké úsilí o pozvednutí úrovně ruského kněžstva. Zlepšovala se výuka v seminářích, bojovalo se proti alkoholismu popů. Ve zbytku Evropy hodně záviselo na rozhodnosti a názorech jednotlivých biskupů. Tridentský koncil od každého biskupa požadoval, aby zřídil seminář, ale mnozí z nich to neudělali. Důležitou úlohu na tomto poli měli také někteří vládcí, především Habsburkové. V roce 1733 byli všichni uherští biskupové vyzváni k založení semináře. Zatímco na počátku století byli uherští kněží vysvěcováni už po jediném roce, v polovině století si to žádalo čtyři roky přípravy. Školská reforma z roku 1777 vtiskla uherskému školství jednotnou strukturu. Uzákoonila, že v každé obci musí být základní škola. Všechny vyšší školy a univerzity podřídila Komisi pro vyučování založené v roce 1776. Řízení seminářů sice zůstalo v pravomoci biskupů, ale jejich osnovy podléhaly schválení zmíněné komise.

Seminární výuka ve Španělsku byla nevyhovující, ale zlepšila se po reformách nařízených Karlem III. v roce 1766. Došlo k založení nových seminářů a zlepšení úrovně těch stávajících. Zatímco v roce 1747 tu bylo dvacet osm seminářů, patnáct let nato o osmnáct víc. V Haliči se Marie Terezie a Josef II. po prvním dělení Polska snažili pozvednout výchovu jak katolického, tak pravoslavného kněžstva. Vyšší úroveň seminárního systému ale neležela na srdci jenom světským vládcům. Muratori obhajoval a Benedikt XIV. povzbuzoval zakládání nových seminářů, a stejně tak i francouzští biskupové. V Polsku vznikla v první polovině století síť diecézních seminářů a studium na nich bylo povinné pro všechny uchazeče kněžství. Doplnkem seminářů byla pravidelná duchovní setkání kněžstva, která se konala v celé řadě zemí, včetně Francie a Španělska.

Kvalita farního kněžstva byla nesmírně různorodá, stejně jako jeho vztahy k laikům. V některých oblastech, jako například v Alsasku, existují doklady toho, že se seminárnímu systému dařilo pozvedat úroveň farního kněžstva. V jiných oblastech, například v Portugalsku, patrně zůstávala nízká. Ať již byl sociální původ kněží jakýkoli, a jen málokterí vyšli z rolnictva, zvláště toho chudého, jejich výuka a vnitřní motivace je zřetelně odlišovaly od jejich farníků. Různé společenské zázemí mohlo vyvolávat napětí, jako například v lyonské diecézi, kde se kněží snažili

odstranit některé projevy lidové zbožnosti, ale ne vždy se jiný sociální či zeměpisný původ a odlišné vzdělání nutně projevovaly tímto způsobem. Je snadné načrtnout obraz obyvatelstva, jemuž se kněžský stav odcizil svým sociálním původem, svými finančními nároky, a zejména v katolické Evropě, ale nejenom tam, působením asketického křesťanství kněží na náboženské zvyklosti lidu. Není pochyb, že nervozita a neshody existovaly. Ne všechny stížnosti na desátky se obracely proti biskupům, klášterům, kapitulám a světskému kléru. Desátek a spory kolem poplatků spojených s církevními obřady, jako jsou pohřby, vyvolávaly třenice mezi četnými faráři a všemi nebo některými jejich farníky. K odporu proti desátkům se mohly připojit široké vrstvy, jako v commingeské diecézi ve Francii 80. let osmnáctého století. Rovněž pokusy usměrňovat nebo omezovat tradiční obyčeje, jako bylo uctívání svatých obrazů, poutě, slavnosti a bratrstva, vedly po celé Evropě k protestům, vypovídání neposlušnosti, soudním žalobám a někdy, jako ve Florencii a v Livornu v roce 1790, k otevřenému násilí. Venkované z francouzského Bresse lpěli navzdory odsudkům na oslavách svatojánské noci, při nichž spojovali katolickou liturgii s pohanskými rituály.

Spíše však než konkretizovat lidové náboženství a srovnávat je s náboženstvím církve je nutné poukázat na jeho poměrnou přizpůsobivost a amorfnost. Jednotlivé církve byly navíc v praxi méně přísné, než by se mohlo zdát z pouček. Při vedení oveček a vštěpování věroučných zásad v otázkách tak ožehavých, jako byla lichva, antikoncepce či svěcení neděle, si kněží zvykli postupovat obezřetně. Mnozí z nich byli nakloněni podpoře lidového náboženského cítění a rituálů. V katolickém prostředí se začalo více užívat národních jazyků. Na Slovensku církve používala během méně srozumitelných částí mše slovenštinu a také lidové hudební nástroje a nápěvy. Pastorační zkušenost kněží - izolovaných jedinců, kteří toužili vést své farníky - byla důležitější než odsudky „pověrečných“ praktik z úst vzdělavců a části církevní hierarchie. Mnohé pouti, kultury a svátky se nepodařilo potlačit. Alsaské pouti a dávné kultury, jako například kult zemské patronky sv. Odily, žily dál. Obyvatelstvu, jež mělo daleko k dechristianizaci, celebrou kněžstvo, které se málo zajímalo o ideály osvícenství. Letité a proměnlivé vzájemné ovlivňování lidové kultury a křesťanství pokračovalo, a to úspěšněji než pokus stvořit v 90. letech náboženství z utopismu francouzské revoluce.

Kriticismus reformátorů, horlivců a filosofů nebyl neopodstatněný. Ve většině Evropy se zdálo, že oficiální církve nejsou schopny odstranit nedostatky duchovní správy. Oblasti s rostoucím počtem obyvatelstva, jako byla Anglie, a zemědělské regiony s farnostmi bez farářů, jako bylo Španělsko, čelily nepřekonatelným obtížím. Velká část církevního majetku nesloužila péči o duše. Reformní kněží spolupracující s vládci mnohdy shledali, že představy těchto vládců o účelech reformy jsou světské. Sama podstata oficiálních církví snažících se sloužit všem ve věku, kdy náboženství bylo jak osobním duchovním prožitkem, tak sociálním závazkem, představovala problém pro některé kněze i laiky, kteří odsuzovali cokoli, co mohlo oslabit tento duchovní prožitek. Věřící jistě si svou vírou možná odpuzovala představa státní uniformity. Tak či onak, nespokojenost odrážela důležitost náboženství, církve a kléru. Málkové se domnívali, že se mohou nebo by se určitě měli obejít bez nich. Spory a kritika by neměly odvádět pozornost od jejich kontextu, od symbiotických vztahů víry a rozumu, kléru a laiků, náboženství a obyčejných lidí.